

บทที่ 2

การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนวรรณกรรม มีประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยในโครงการวิจัยเรื่อง ระบบนิเวศ สิ่งแวดล้อมธรรมชาติและวัฒนธรรมในพื้นที่บริเวณเขาพนมรุ้ง-เมืองต่ำ-บ้านบุ อำเภอเฉลิมพระเกียรติ และอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ในประเด็นต่างๆ ดังนี้

1. ระบบนิเวศธรรมชาติ ระบบนิเวศวัฒนธรรม และฐานทรัพยากรอีสาน
  2. ภูมิทัศน์วัฒนธรรม
  3. การตั้งถิ่นฐานและภูมิปัญญา
  4. แนวคิดการสร้างชุมชนน่าอยู่อย่างยั่งยืนและพึ่งตนเอง (เศรษฐกิจพอเพียง)
- ซึ่งแต่ละประเด็นมีรายละเอียดดังนี้

1. ระบบนิเวศธรรมชาติและระบบนิเวศวัฒนธรรม

1.1 ระบบนิเวศธรรมชาติ (Ecosystems)

ในเรื่องระบบนิเวศธรรมชาติ Mattyasovszky (1975) ได้กล่าวถึงระบบนิเวศธรรมชาติ (Ecosystems) ว่ามีประเด็นหลัก 3 ประการ ซึ่งจะมีประโยชน์ในการอนุรักษ์หรือฟื้นฟูสุขภาพหรือหน้าที่สมบูรณ์ของระบบนิเวศ คือ 1) ความมีเสถียรภาพ (Stability) 2) ผลผลิตภาพ (Productivity) และ 3) วงจรของธาตุอาหาร (Cyclicality) ทั้ง 3 ส่วน เป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกัน

ในการวางแผนการใช้ที่ดิน นักวางแผนถูกจำกัดด้วยหลายปัจจัย ได้แก่ ปัจจัยทางวัฒนธรรม, ทางเศรษฐกิจ, และโดยเฉพาะการตอบสนองของจำนวนประชากรที่เพิ่มจำนวนขึ้น ปัญหาจึงไม่ใช่การฟื้นฟูระบบนิเวศให้เข้าสู่จุดทางเสถียรภาพดั้งเดิมของธรรมชาติ โดยฟื้นฟูความซับซ้อนหรือความหลากหลาย แต่จะเป็นการประนีประนอมที่จะสร้างจุดทางเสถียรภาพใหม่ที่มั่นคงเท่าที่จะเป็นไปได้ โดยการดำรงไว้ซึ่งความหลากหลายที่มีอยู่ให้ได้มากที่สุดและเหตุ (attributes) อื่นทางด้านระบบนิเวศเท่าที่สามารถจะมีได้

การหาจุดสมดุลระหว่างเสถียรภาพและผลผลิตภาพ จะแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ และแตกต่างกันไปในแต่ละส่วนของระบบย่อยในระบบนิเวศ (subsystems) ในการเสนอแผนและมาตรการเกี่ยวกับการใช้ที่ดิน จึงแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ โดยในพื้นที่เกษตรกรรมก็จะมีข้อพิจารณาที่แตกต่างไปจากพื้นที่ชุมชนเมือง

ในการศึกษาเรื่องระบบนิเวศ ได้มีสาขาหนึ่งซึ่งทำการศึกษถึงความสัมพันธ์ของมนุษย์กับระบบนิเวศซึ่งเรียกการศึกษานั้นว่า “ระบบนิเวศมนุษย์ (Human Ecology)” ซึ่งในการศึกษาแขนงนี้ได้มีสาขาย่อยเน้นไปยังประเด็นที่แต่ละคนสนใจและเชื่อมโยงกับระบบนิเวศ เช่น ด้าน

ประชากรศาสตร์, ภูมิศาสตร์กับมนุษย์, เศรษฐศาสตร์, สังคมวิทยา, ฯลฯ ซึ่งดูผิวเผินอาจจะคล้ายกับการศึกษาด้าน “ภูมิศาสตร์มนุษย์ (Human Geography)” แต่จะแตกต่างกันตรงที่ว่า นักภูมิศาสตร์มนุษย์ศึกษามนุษย์ที่เข้าไปอยู่ในภูมิประเทศ ส่วนนักนิเวศวิทยามนุษย์เน้นจากมุมมองของมนุษย์ที่เข้าไปเปลี่ยนแปลงหรือกระทำการใด ๆ กับระบบนิเวศที่มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศ นอกจากนี้สาขาวิชาที่ศึกษาจะจกลงไปอีกถึงการเปลี่ยนแปลงที่มีผลต่อสภาพภูมิทัศน์จะเรียกว่าเป็นสาขา “นิเวศภูมิทัศน์ (Landscape Ecology)”

Schreiber (1988:1) เห็นว่าหน้าที่รับผิดชอบของนักนิเวศภูมิทัศน์ คือการปกป้องคุ้มครองภูมิทัศน์ทางเกษตรกรรม ให้สามารถดำรงไว้ซึ่งความซับซ้อนของไบโอโทป (Biotope: คือลักษณะการอยู่ร่วมกันขององค์ประกอบภูมิทัศน์และลักษณะการใช้ที่ดินประเภทต่าง ๆ ซึ่งระบบของมันจะสัมพันธ์กับกระบวนการชีวิตในระบบนิเวศ ภายในตัวของมันเอง และที่ปฏิสัมพันธ์กับสิ่งอื่น ๆ ที่อยู่ภายนอก) ในการดำรงไว้ซึ่งการอยู่ร่วมกันทางภูมิทัศน์ จะหมายถึงการบำรุงรักษาหรือการที่มนุษย์อาจเข้าไปมีกิจกรรมให้กระทบกับระบบภูมิทัศน์เป็นระยะ ๆ หรืออย่างต่อเนื่อง

1.2 ระบบนิเวศวัฒนธรรม (eco-cultural system)

ธาดา สุทธิธรรมและวรจันทร์ วัฒนเสถ์ (2541) ได้กล่าวถึง ระบบนิเวศที่ถูกรบกวนโดยมนุษย์อย่างต่อเนื่อง บ่อยครั้งจะเข้าสู่จุดแห่งเสถียรภาพอย่างใหม่ที่แตกต่างจากเสถียรภาพในธรรมชาติ เช่น ที่ดินทำการเกษตรกรรม และการตั้งถิ่นฐานชุมชนวัฒนธรรมต่าง ๆ ได้หล่อหลอมระบบนิเวศอย่างใหม่ นี้ ให้แตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ ซึ่งระบบนิเวศที่ไปสู่จุดแห่งเสถียรภาพใหม่ โดยอาศัยวัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดหรือสร้างขึ้นนี้เรียกว่า "ระบบนิเวศวัฒนธรรม (Eco-Cultural System)"

วัฒนธรรมที่ปรากฏขึ้นในโลกนี้มีความหลากหลายและลักษณะแตกต่างกันไปตามสภาพภูมิประเทศ, ภูมิอากาศ, และเผ่าชน ทั้งยังมีปัจจัยด้านเวลาเข้ามามีส่วนร่วมอย่างสำคัญด้วย ในระบบนิเวศธรรมชาติ เวลาตามฤดูกาลจะเป็นวงจร เช่น ฤดูร้อน, ฝน, หนาว หรือการมีน้ำท่วม, พายุ เกิดขึ้นซ้ำ ๆ ในรอบระยะเวลา ในขณะที่ในระบบวัฒนธรรม เมื่อเวลาคืบไป และมนุษย์มีการปฏิสัมพันธ์ระหว่างต่างวัฒนธรรม และในตัววัฒนธรรมของแต่ละชนชาติเองก็มีพัฒนาการ ทำให้การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมผันแปรเปลี่ยนรูปแบบไปในรูปแบบที่หลากหลาย ระบบนิเวศทางวัฒนธรรมที่เห็นได้ชัดที่สุด คือ ระบบการทำการเกษตรกรรมและระบบการตั้งถิ่นฐานชุมชน แต่ละสายวัฒนธรรมที่มีแผนผังชุมชนแตกต่างกันออกไป เช่น หมู่บ้านชนเผ่าฟูลานี ในประเทศคาเมรูนและไนจีเรีย, ชาวไร่ในประเทศคออสตาริกา, ชาวทาลเลนซีในประเทศกานา, และชาวเบอร์เบอร์ในประเทศโมร็อกโก เป็นต้น

ในส่วนของพื้นที่ศึกษา ขณะนี้บริเวณดังกล่าว แต่ยังไม่มีการกำหนดขอบเขตแน่นอน เพียงแต่ระบุว่าเขาพนมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำ เป็นพื้นที่ที่อยู่ในรายการแหล่งมรดกวัฒนธรรมเพื่อเตรียมการขอขึ้นทะเบียนมรดกโลก (Tentative List for the World Heritage Sites) ซึ่งแหล่งมรดกวัฒนธรรมเฉพาะจุดได้แก่ปราสาทพนมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำ ได้มีการขุดแต่งและบูรณะ รวมทั้งมีเอกสารและ

หนังสือแสดงเรื่องราวที่เกี่ยวข้องไว้โดยกรมศิลปากรและนักวิชาการต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก สำหรับสถาปัตยกรรมอื่นได้แก่ อนุสาวรีย์หนองบัวลายและปราสาทบ้านบุ ก็ได้รับการบูรณะแล้ว ซึ่งแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมในลักษณะสถาปัตยกรรมเหล่านี้ จัดเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของจังหวัดบุรีรัมย์ และได้รับการระบุไว้ในเอกสารหนังสือและในสื่อต่างๆ ที่แนะนำแหล่งท่องเที่ยวของจังหวัดทั้งสิ้น (อวัช ปุณโณทก 2532, กรมศิลปากร 2534, การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย 2547)

การศึกษาเรื่องชุมชนในพื้นที่นี้ ได้มีกล่าวไว้ในรายงานการวิจัยเรื่องชุมชนโบราณจากภาพถ่ายทางอากาศของ ทิวาศุภจรรยาและผ่องศรี วนาสิน (2527), ในทะเบียนโบราณสถานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรมศิลปากร 2532), ฐานข้อมูลแหล่งสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (มหาวิทยาลัยขอนแก่น จัดทำให้สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 2547), และในหนังสือเรื่องผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ธาดา สุทธิธรรม, 2544)

สำหรับแผนที่และภาพถ่ายทางอากาศของพื้นที่ ซึ่งผลิตโดยกรมแผนที่ทหาร ได้ถูกนำมาใช้ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงและลักษณะของการใช้พื้นที่ดิน โดยภาพถ่ายทางอากาศที่เก่าที่สุดคือ ค.ศ. 1954 และภาพถ่ายทางอากาศแนวเฉียง พ.ศ. 2547 (เมืองโบราณ 2547)

1.3 ฐานทรัพยากรอีสาน

ภาคอีสานเป็นภาคที่มีอาณาเขตกว้างขวางถึงขนาด 1 ใน 3 ของพื้นที่ประเทศไทย มีพื้นที่ 168,854 ตารางกิโลเมตรหรือ 105.5 ล้านไร่ มีขนาดพอๆ กับประเทศกัมพูชาทั้งประเทศ มีประชากรใน 19 จังหวัดมากถึง 21,379,428 คน (2542) (สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2546: 23)

ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน เป็นที่ราบสูงกว้างใหญ่แยกออกจากที่ราบภาคกลางของประเทศไทยอย่างชัดเจน โดยสูงกว่าที่ราบภาคกลางประมาณ 300 เมตร (สุริยา สมุทรคุปต์, 2536:104) มีทิวเขาเพชรบูรณ์ทอดยาว เป็นพรมแดนธรรมชาติระหว่างภาคเหนือ-กลาง ในภาคอีสาน ทิวเขานี้เป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำป่าสัก แม่น้ำชี แม่น้ำเหือง แม่น้ำเลย น้ำเซิน น้ำพรมและน้ำพอง ทิวเขาทางทิศใต้อันเป็นเขตแดนไทย - กัมพูชา คือ ทิวเขาสันกำแพงและทิวเขาพนมดงรัก เป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำมูลและลำสาขามากมาย เช่น ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำปลายมาศ ลำนางรอง ลำชี ห้วยทับทัน ห้วยสำราญ ห้วยชะยุง ลำโดมใหญ่และลำโดมน้อย

ส่วนเทือกเขาภูพาน ทอดยาวจากด้านเหนือของภาค พาดยาวลงสู่ด้านใต้บริเวณปลายแม่น้ำมูล เป็นเส้นแบ่งภาคอีสานออกเป็น 2 บริเวณใหญ่คือ เหนือภูพานเป็นแอ่งสกลนครและใต้เทือกเขาภูพานลงมาเป็นแอ่งโคราช เทือกเขาภูพานเป็นแหล่งกำเนิดสายน้ำสำคัญ เช่น แม่น้ำสงคราม น้ำอูน น้ำก่ำ น้ำพุง น้ำยาม ซึ่งไหลไปทางทิศเหนือ และลำปาว ลำน้ำยัง ลำเซบก ลำเซบาย ไหลลงสมทบน้ำชีและน้ำมูลทางทิศใต้

พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคอีสาน เป็นที่ราบลุ่มน้ำ (River Terraces) ซึ่งแบ่งย่อยได้ 3 ระดับคือ ลานตะพักลุ่มน้ำขั้นต่ำ 2 ฟากแม่น้ำ ระดับความสูง 127 - 175 เมตร เหนือระดับน้ำทะเล ปานกลาง (ม.รทก.) ลานตะพักลุ่มน้ำชั้นกลาง (160-190ม.รทก.) และลานตะพักลุ่มน้ำชั้นสูง (สูงกว่า 200 ม.รทก.) และยังมีที่ราบ ซึ่งเกิดจากการสะสมตะกอนของแม่น้ำคือ พื้นที่ “บึงทาม”

พื้นที่ราบลุ่มน้ำรวมกับที่ราบบึงทามมีเนื้อที่ถึง 3 ใน 4 ของพื้นที่ภาค อีก 1 ใน 4 เป็นที่ราบเชิงเขาและเขตภูเขา ในบริเวณที่ราบมิได้ราบเรียบ แต่เป็นลักษณะลอนคลื่นสูงๆ ต่ำๆ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการทน้ำในระบบชลประทาน

ปริมาณน้ำฝนของภาคอีสานมีความแตกต่างกันบ้างระหว่าง 2 พื้นที่ คือ ในบริเวณแอ่งโคราช มีปริมาณ 1,300 มิลลิเมตรต่อปี และแอ่งสกลนครมีประมาณ 1,600 – 1,800 มิลลิเมตรต่อปี แต่ด้วยลักษณะดินในพื้นที่ราบทั่วไปเป็นดินร่วนปนทรายและดินชั้นล่างเป็นดินร่วนปนดินเหนียว จึงมีความสามารถอุ้มน้ำและความชื้นได้น้อย เมื่อพื้นที่ป่าถูกบุกเบิกเพื่อทำการปลูกพืชเศรษฐกิจในหลายทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้แผ่นดินอีสานเกิดความแห้งแล้ง หน้าดินถูกน้ำกัดเซาะอย่างรุนแรง โดยเฉพาะบางเขตที่ปลูกพืชไร่ มีการสูญเสียหน้าดินถึง 5.6 ตัน ต่อไร่ต่อปี

ด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ของแผ่นดินอีสานที่เนื้อดินมีลักษณะเป็นดินร่วนปนดินทราย ประกอบกับการมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มน้ำ ทำให้ระบบนิเวศมีความหลากหลายและแปรผันตามฤดูกาลที่เปลี่ยนแปลงไป ส่งผลให้คนอีสานต้องคิดค้นวิถีในการดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับระบบนิเวศอย่างสมดุล ที่ตั้งอยู่บนฐานทรัพยากรที่สำคัญ คือ นา น้ำ เกลือและป่า ซึ่งในปัจจุบันทรัพยากร 3 อย่างคือ น้ำ เกลือ และป่า กำลังได้รับผลกระทบจากการแย่งชิงของรัฐเพื่อประโยชน์ในการพัฒนาประเทศ โดยละเลยท้องถิ่นซึ่งมีความผูกพันกับการใช้และการดูแลทรัพยากรเหล่านั้นมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

2. ภูมิทัศน์วัฒนธรรม

2.1 ความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape)

ภูมิทัศน์วัฒนธรรม เป็นแนวความคิดในการจำกัดความของมรดกวัฒนธรรมประเภทหนึ่งซึ่งเป็นพัฒนาการของการบูรณาการระหว่างธรรมชาติและวัฒนธรรม (หัทธยา สิริพัฒนามกุล, 2550)

ธาดา สุทธิธรรม (2547) ได้กล่าวถึงภูมิทัศน์วัฒนธรรมไว้ว่า

“ ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรม (Cultural Landscapes) คือ ภูมิทัศน์ที่มนุษย์ได้เข้าไปเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่ดินตามธรรมชาติ เพื่อประโยชน์ให้สอยต่าง ๆ เช่น การเกษตรกรรม การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน และการอุตสาหกรรม จนเกิดเป็นรูปแบบภูมิทัศน์ขึ้นมาใหม่

องค์ประกอบภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรม นอกจากจะประกอบด้วย องค์ประกอบด้านภูมิประเทศ คือ ความสูงต่ำของแผ่นดิน ผืนดิน และผืนน้ำ แล้ว ยังประกอบด้วยสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากกิจกรรมของ

มนุษย์ เช่น แปลงไร่นา พืชผัก พันธุ์ไม้ที่ปลูกขึ้น อาคารบ้านเรือน เส้นทางสัญจร เสาไฟฟ้า ยานพาหนะ มนุษย์ และสัตว์ที่มนุษย์เลี้ยง ซึ่งเข้าไปเป็นองค์ประกอบหนึ่งอยู่ในภูมิทัศน์นั้น

ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมอาจเป็น ทิวทัศน์ที่สวยงาม (Scenic Landscape) อาจมีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ เป็น ภูมิทัศน์ทางประวัติศาสตร์ (Historic Landscape) เนื่องจากพื้นที่นั้นมีความสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นหรือของประเทศ เช่น เป็นหมู่บ้านของชาวไทย-ผู้เฒ่าหลายร้อยปี เป็นสนามรบในวีรกรรมท้าวสุรนารี เป็นต้น และมีคุณค่าทางสังคมวัฒนธรรม เป็น ภูมิทัศน์ทางสังคมวัฒนธรรม (Socio-cultural Landscape) คือเป็นทิวทัศน์ที่เกิดขึ้น เมื่อสถานที่นั้นใช้เป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมทางวัฒนธรรมประเพณี เช่น ในงานบุญบั้งไฟ งานสงกรานต์ งานไหลเรือไฟ เป็นต้น

ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมมีคุณค่าต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ สามารถจำแนกออกได้เป็น 3 ประการใหญ่ ๆ คือ

1. คุณค่าทางสุนทรียภาพด้านกายภาพ หมายถึง คุณค่าทางความงามในทัศนียภาพ ที่มีผลทำให้ผู้พบเห็นมีความสุขใจ เป็นพลังที่ทำให้ผู้พบเห็นในความงามทางภูมิทัศน์นั้นได้ซึมซับ เป็นความสุขและเสริมสร้างคุณภาพชีวิตให้ยืนยาวต่อไป
2. คุณค่าทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม หมายถึง ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรม ณ ที่นั้นแสดงถึงข้อมูลเหตุการณ์ หรือมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมหรือประวัติศาสตร์ที่ควรค่าแก่การศึกษา และอนุรักษ์ไว้
3. คุณค่าทางด้านนิเวศและนิเวศวัฒนธรรม หมายถึง ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมนั้นแสดงให้เห็นถึงระบบนิเวศที่สำคัญในการดำรงชีวิตทางวัฒนธรรม และการดำรงอยู่ของภูมิทัศน์นั้น เกี่ยวเนื่องกับการดำรงอยู่ของระบบนิเวศทั้งทางธรรมชาติและวัฒนธรรม

ลักษณะของภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมสามารถจำแนกออกได้เป็น 3 ประเภทตามประโยชน์ให้ สอย คือ

1. ภูมิทัศน์ชุมชน เป็นทิวทัศน์ที่ปรากฏภาพของชุมชนเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในทิวทัศน์ มีรูปแบบแตกต่างกันไปตามสายอารยธรรม
2. ภูมิทัศน์เกษตรกรรม เป็นทิวทัศน์ของผืนแผ่นดินเกษตรกรรม ที่แตกต่างกันไปตามลักษณะการทำการเกษตร
3. ภูมิทัศน์ทางศาสนาและความเชื่อ เป็นทิวทัศน์ที่มีสิ่งบ่งชี้ทางศาสนาและความเชื่อเป็นองค์ประกอบสำคัญในภูมิทัศน์

การเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์ ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมมีการเปลี่ยนแปลงไม่หยุดนิ่งตามกาลเวลา ซึ่งสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 ลักษณะคือ

1. การเปลี่ยนแปลงที่สามารถคืนสู่ภูมิทัศน์เช่นเดิมได้ เป็นลักษณะภูมิทัศน์ที่เราเห็นเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพของวันและฤดูกาล สร้างความประทับใจกับภูมิทัศน์ยามอรุณท้อยและอัสดง หรือภูมิทัศน์ที่ชมกชมัวในยามค่ำคืน ภูมิทัศน์ตามช่วง เวลาต่าง ๆ ให้คุณค่าทางจิตใจและอารมณ์ที่แตกต่างกันออกไป ในฤดูกาลที่แตกต่าง จะมีผลต่อวงจรชีวิตของพืชพันธุ์ที่สร้างสีสนับและทิวทัศน์ที่แตกต่าง

2. การเปลี่ยนแปลงที่ไม่สามารถคืนสู่ภูมิทัศน์เช่นเดิมได้ ภูมิทัศน์ไม่สามารถกลับมาเหมือนเดิมได้ เนื่องจากองค์ประกอบในภูมิทัศน์นั้นถูกทำลาย เช่น การตัดต้นไม้ทำลายป่า แม้จะได้ปลูกต้นไม้ใหม่ฟื้นฟู แต่ลักษณะหรือรูปลักษณ์ต้นไม้ต้นใหม่และต้นไม้ต้นเดิมนั้นย่อมไม่อาจเหมือนกันได้ รูปแบบอาคาร บ้านเรือน และวิถีการทำเกษตรกรรมที่เปลี่ยนแปลงไป เหล่านี้ ย่อมทำให้ภูมิทัศน์มีความแตกต่างจากที่เคยเห็นมาในอดีต

การเปลี่ยนแปลงที่ไม่สามารถคืนสู่ภูมิทัศน์เช่นเดิมได้ เกิดขึ้นได้เป็น 2 ลักษณะคือ

ก. การเปลี่ยนแปลงอย่างเฉียบพลัน

การตัดกลุ่มต้นไม้หรือป่าไม้ที่ครอบคลุมบริเวณกว้าง การรื้อถอนอาคาร หรือการสร้างโรงงานบนที่ดินเกษตรกรรม ในเวลาอันรวดเร็วเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างเฉียบพลัน

ข. การเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป (Incremental Change) เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับองค์ประกอบในภูมิทัศน์ทีละน้อย เช่น บ้านหลังเดิมค่อย ๆ เปลี่ยนวัสดุและทรวดทรงหลังคา ต้นไม้ถูกตัดไปที่ละต้น ค่อย ๆ ถูกแทนที่ด้วยรถไถ ที่มีผลทำให้ระบบแปลงนาที่เคยเป็นแปลงเล็ก ๆ กลายสภาพเป็นแปลงใหญ่ ๆ ยาว ๆ เป็นการค่อย ๆ สะสมการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จนในที่สุดเมื่อหันมาเปรียบเทียบกับภาพในอดีต จะเห็นความแตกต่างกันไปของภูมิทัศน์ และหากไม่ควบคุมการเปลี่ยนแปลง ในที่สุดสภาพภูมิทัศน์จะเปลี่ยนแปลงไปโดยสิ้นเชิง”

สำหรับความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในนิยามสากล จาก Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention 2005 ขององค์การยูเนสโก (UNESCO) ได้ระบุไว้ว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรม คือ ทรัพย์สินทางวัฒนธรรมที่แสดงถึงการผสมผสานเชื่อมโยงระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ เป็นพัฒนาการของสังคมมนุษย์และการตั้งถิ่นฐานผ่านกาลเวลาภายใต้อิทธิพลของข้อจำกัดทางกายภาพ และ/หรือ เป็นสิ่งที่เห็นได้จากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและแรงขับเคลื่อนทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจ และสังคมที่สืบเนื่องกันมา ใน World Heritage Convention ได้กำหนดมรดกโลกประเภทภูมิทัศน์วัฒนธรรม เป็น 3 ประเภท ได้แก่

1. ภูมิทัศน์ที่ได้รับการออกแบบและสร้างสรรค์อย่างตั้งใจโดยมนุษย์ (Landscape designed and created intentionally by man)

2. ภูมิทัศน์ที่มีวิวัฒนาการอันเป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ การปกครอง ศาสนา และความเชื่อ (Organically evolved landscape) ได้แก่ พื้นที่ปรากฏร่องรอยของ

ภูมิทัศน์โบราณ (A relic or fossil landscape) และภูมิทัศน์ที่ยังคงมีวิวัฒนาการอยู่อย่างต่อเนื่อง (A continuing landscape)

3. ภูมิทัศน์ที่มีความเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมในพื้นที่ เช่น ศาสนา ลัทธิความเชื่อ (Associative cultural)

ในขณะเดียวกัน National Parks Service (NPS) ซึ่งเป็นหน่วยงานระดับชาติของสหรัฐอเมริกาที่ดูแลการอนุรักษ์แหล่งมรดกธรรมชาติซึ่งรวมถึงมรดกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง ได้ให้ความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมไว้ว่า เป็นพื้นที่ภูมิประเทศที่ประกอบด้วยแหล่งธรรมชาติและวัฒนธรรมซึ่งเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ กิจกรรม บุคคล หรือกลุ่มบุคคล แบ่งได้เป็น 4 ประเภท คือ

1. ภูมิทัศน์ประวัติศาสตร์ที่ได้รับการออกแบบ (Historic Designed Landscape)
2. ภูมิทัศน์ท้องถิ่นที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ (Historic Vernacular Landscape)
3. พื้นที่ประวัติศาสตร์ (Historic Site)
4. ภูมิทัศน์ที่แสดงถึงชาติพันธุ์ (Ethnographic Landscape)

ส่วนในประเทศออสเตรเลีย ซึ่งเป็นประเทศที่ให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์ หรือการจัดการมรดกทางวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก ได้กำหนดความหมายภูมิทัศน์วัฒนธรรมไว้หลายประเภท (ฐานาบุญยประวัติและปัทม์ ญาติมาก, 2551) ได้แก่

1. ภูมิทัศน์ที่มีความเชื่อมโยงซึ่งรวมถึงภูมิทัศน์ที่มีความหมายในทางศาสนา
2. ภูมิทัศน์ที่สะท้อนกระบวนการทางวัฒนธรรมที่ยังคงดำเนินอยู่
3. สถานที่ที่มีความสัมพันธ์กับกิจกรรมในประวัติศาสตร์หรือในช่วงระยะเวลาหนึ่ง
4. สถานที่ที่แสดงถึงชั้นทางประวัติศาสตร์
5. สถานที่ที่แสดงถึงความพึงพาของกิจกรรมต่างๆ ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์บนระบบของธรรมชาติ

6. ภูมิทัศน์ที่เป็นเส้นตรง
7. สถานที่ที่มีเรื่องราวเชื่อมโยงกับภูมิทัศน์ของสถานที่นั้นๆ
8. สถานที่ที่แสดงถึงเรื่องราวหลากหลาย หรือมีคุณค่าหลายประการ

ในขณะที่สภายุโรปหรือ Council of Europe ได้กำหนดความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมไว้ใน European Landscape Convention 2000 ว่า เป็นพื้นที่ซึ่งมนุษย์รับรู้ได้ โดยที่อัตลักษณ์ของพื้นที่เป็นผลมาจากการกระทำ และปฏิภริยาระหว่างปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยที่เกิดจากมนุษย์ โดยมีการกล่าวถึงการกระทำที่เกิดจากมนุษย์ในอดีตซึ่งเป็นการเน้นย้ำถึงประเด็นความสำคัญในเรื่อง "วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และการเปลี่ยนแปลง" ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า ใน European Landscape Convention ไม่ได้กำหนดหรือแบ่งประเภทของภูมิทัศน์วัฒนธรรมไว้ชัดเจนดังเช่นที่ปรากฏในหลาย

ประเทศ อย่างไรก็ตาม กลุ่มประเทศในยุโรปนั้นได้เริ่มศึกษาเรื่องนี้ตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ และมีพัฒนาการที่เกี่ยวข้องกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมมาโดยตลอด ซึ่งในปี 2000 กองทุน European Funding ได้สนับสนุนโครงการ European Pathways to the Cultural Landscape (EPCL) ซึ่งเป็นโครงการที่มีระยะเวลาดำเนินการ 3 ปี โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาค้นคว้า เผยแพร่ แลกเปลี่ยนความรู้ และการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรมอย่างยั่งยืน

จากตัวอย่างแนวความคิดเรื่องภูมิทัศน์วัฒนธรรมข้างต้น ฐาปนา บุญประเวศและภัทรมญาติมาก (2551) ได้ให้ความหมายและประเภทของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในแต่ละภูมิภาคมีทั้งความเหมือนและความต่างกันไปตามจุดมุ่งหมายการให้คำจำกัดความ ซึ่งเป็นไปตามความเชื่อ และบริบททางด้านสังคมและวัฒนธรรมของภูมิภาคหรือประเทศนั้นๆ แต่อาจกล่าวได้ว่า หลักการของภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่นำมาใช้พิจารณาว่า “อย่างไรถึงเรียกว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรม” น่าจะได้แก่

1. มีธรรมชาติเป็นรากฐานของมรดกทางวัฒนธรรม
2. สิ่งแวดล้อมเป็นบริบทของการกระทำหรือกิจกรรมของมนุษย์
3. Sense of Place เกิดจากการรับรู้ เอกลักษณ์ของท้องถิ่นและวัฒนธรรมที่สามารถเชื่อมโยงกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในภูมิทัศน์นั้นทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

เกรียงไกร เกิดศิริ (2549) ได้ประมวลข้อมูลจากแหล่งต่างๆ และได้ให้ความหมายภูมิทัศน์วัฒนธรรมไว้ว่า เป็นผลที่แสดงออกมาในรูปของภูมิทัศน์ ธรรมชาติที่มองเห็น โดยการที่วัฒนธรรมเป็นผู้กระทำ มีธรรมชาติเป็นสื่อกลาง นั่นคือ ภูมิทัศน์วัฒนธรรม คือผลของการกระทำดังกล่าว และเป็นผลผลิตที่เห็นได้อย่างเด่นชัดของความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างผลการกระทำของชุมชนมนุษย์ชาติ โดยก่อรูปขึ้นจากผลของวัฒนธรรม และความสามารถเท่าที่จะเป็นไปตามแต่ที่ธรรมชาติแวดล้อมจะเอื้ออำนวย ซึ่งก็คือมรดกอันทรงคุณค่าที่ตกทอดมาจากวิวัฒนาการทางธรรมชาติและ ความพยายามของมนุษย์ตลอดทุกยุคทุกสมัย

นอกจากนี้ ฐาปนา บุญประเวศ และ ภัทรมญาติมาก (2551) ยังได้ให้คำจำกัดความของภูมิทัศน์วัฒนธรรมไว้ว่า หมายถึง สภาพแวดล้อมสรรค์สร้างที่เกิดจากการจัดการของมนุษย์เพื่อให้เกิดการดำรงชีวิตอยู่โดยปกติสุขในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาตินั้น แต่ทว่ามนุษย์ก็มีข้อจำกัดในด้านต่างๆ ทั้งในแง่เทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต ศาสนา ความเชื่อ ทำให้การจัดการต่อพื้นที่เป็นไปได้ระดับหนึ่งเท่านั้น รวมไปถึงขีดจำกัดการรองรับการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาตก็เป็นปัจจัยหนึ่งให้มนุษย์กระทำต่อธรรมชาติได้อย่างจำกัด ผลลัพธ์ของการดำเนินไปของวัฒนธรรมมนุษย์บนธรรมชาติแวดล้อมนี้เองที่เป็นความหมายของคำว่า ภูมิทัศน์วัฒนธรรม จากคำจำกัดความข้างต้นได้แสดงให้เห็นว่า ความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรม มีสาระสำคัญคือ สภาพแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากการกระทำที่เป็นผลกระทบซึ่งกันและกันระหว่างวัฒนธรรมของมนุษย์กับ

สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า หากมนุษย์รู้จักการจัดการกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมอย่าง ดีแล้วย่อมส่งผลให้มนุษย์ดำเนินชีวิตอย่างปกติสุข และมีความมั่นคงในชีวิตนั่นเอง

2.2 การจำแนกประเภทของภูมิทัศน์วัฒนธรรม

2.2.1 การแบ่งประเภทตามสภาพแวดล้อมหรือสภาพธรรมชาติ

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัย ศิลปากร (2549) ได้แบ่งประเภทภูมิทัศน์วัฒนธรรมตามความมากน้อยหรือระดับที่มนุษย์เข้าไป เปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมหรือสภาพธรรมชาติ สภาพภูมิศาสตร์เดิม เพื่อพัฒนาการของสังคมจะ แบ่งได้เป็น 4 ประเภท คือ

1) ภูมิทัศน์ที่ได้รับการจัดการ (Managed Landscape) ได้แก่ ทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ ฟาร์ม ปศุ สัตว์ ป่าปลูก บ้าน เกียงนา ฯลฯ

2) ภูมิทัศน์เกษตรกรรม (Cultivated Landscape) ได้แก่

- เกษตรกรรมแบบดั้งเดิม ทุ่งนา ทุ่งหญ้า ไร่บุกเบิก มีสภาพธรรมชาติป่าเดิม หลงเหลืออยู่มาก

- เกษตรกรรมผสมแบบดั้งเดิม และแบบสมัยใหม่ เริ่มปลูกพืชพรรณชนิดเดียว เป็นจำนวนมากกว่าการปลูกพืชหลายชนิดปะปนกัน มีสภาพธรรมชาติเดิม หลงเหลืออยู่

- เกษตรกรรมแบบสมัยใหม่ ปลูกพืชพันธุ์เดียวเกือบทั้งพื้นที่ สภาพธรรมชาติ เดิมหลงเหลืออยู่น้อย

3) ภูมิทัศน์รอบนอกศูนย์กลางเมือง (Suburban Landscape) ได้แก่ เมืองขนาดเล็ก ที่ พัก อาศัย ร้านค้า ไร่สวน พื้นที่เกษตรกรรม และพื้นที่ธรรมชาติ

4) ภูมิทัศน์ในเมือง (Urban Landscape) ได้แก่ สภาพแวดล้อมที่มีสิ่งก่อสร้างอาคาร หนาแน่น มีสวนสาธารณะเป็นสภาพแวดล้อมแบบธรรมชาติที่สร้างขึ้น

2.2.2 การแบ่งประเภทตามวิชาการด้านอนุรักษ์ภูมิทัศน์ (Landscape Conservation)

หรือภูมิทัศน์ประวัติศาสตร์ (Historic Landscape) ฐานา บุณยประวัติและปัทม ญาติมา (2551) ได้แบ่งประเภทภูมิทัศน์ออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

1) ภูมิทัศน์ธรรมชาติ (ตามสภาพเดิมของธรรมชาติ) จำแนกเป็น 2 ส่วนคือ

- ภูมิทัศน์ทางโบราณคดี (Archaeological Landscape) ได้แก่ ร่องรอยของ มนุษย์โบราณ บ่อมปรการ เมืองโบราณ การตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณ แหล่งพืชพรรณและการ เพาะปลูกแบบดั้งเดิม ฯลฯ

- ภูมิทัศน์ประวัติศาสตร์ (Historic Landscape) ได้แก่ สนามรบ ชุมชนเมือง พื้นที่ อุทยานกรรม โรงสี อ่างเก็บน้ำ คลองดั้งเดิม ฯลฯ

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ	
ท้องสมุทงานวิจัย	
วันที่.....	3 ก.ค. 2555
เลขทะเบียน.....	246175
เลขเรียกหนังสือ.....	

2) สวนสาธารณะ สวนสวยงาม ได้แก่ สวน สะพาน คันดิน พื้นที่เพาะปลูก บ้านพักตากอากาศ มุมมอง จุดชมวิว พื้นที่ชายทะเล

ดังนั้น จึงอาจแบ่งประเภทภูมิทัศน์วัฒนธรรมตามหลักวิชาการอนุรักษ์ได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

1) ภูมิทัศน์ที่ดัดแปลงสร้างขึ้นเพื่อพัฒนาการของสังคม ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับการตั้งถิ่นฐาน การสร้าง เมือง ชุมชนและสังคม

2) ภูมิทัศน์ที่จัดสร้างขึ้นเพื่อเป็นพื้นที่ที่มีความสวยงาม คำนึงถึงสุนทรียภาพ เป็นสวนที่พักผ่อน หย่อนใจ

นักมานุษยวิทยา ได้แบ่งวัฒนธรรมออกเป็นรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งอาจนำมาใช้แบ่งประเภทภูมิทัศน์วัฒนธรรม เป็น 2 ประเภท คือ

- รูปธรรม เช่น บ้านเรือน ศาสนสถาน การตั้งถิ่นฐาน ลักษณะของชุมชน ลักษณะทางกายภาพ และพื้นที่ที่เปลี่ยนแปลงเพื่อการดำรงอยู่ของชุมชนและสังคม

- นามธรรม เช่น คติความเชื่อ ประเพณี หรือความคิดอื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการกระทำต่อสภาพภูมิศาสตร์ของชุมชนเพื่อการดำรงอยู่ของสังคม

2.2.3 การแบ่งประเภทภูมิทัศน์วัฒนธรรมตามความเข้มข้นของการจัดการของมนุษย์ที่มีต่อสภาพแวดล้อม ซึ่งแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ

- 1) ชุมชนที่มีภูมิทัศน์นำวัฒนธรรม
- 2) ชุมชนที่มีลักษณะเด่นร่วมกันทั้งภูมิทัศน์และวัฒนธรรม
- 3) ชุมชนที่มีวัฒนธรรมนำภูมิทัศน์

เกรียงไกร เกิดศิริ (2549) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า

“ในอดีตก่อนจะมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ ภูมิทัศน์ของพื้นที่เป็นสภาพแวดล้อมที่ส่งอิทธิพลต่อการเลือกตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ หากพื้นที่นั้นๆ มีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐาน เช่น มีแหล่งน้ำจืดและมีพื้นที่เพาะปลูกเพียงพอสำหรับชุมชนและการขยายตัวที่จะมีขึ้น หรือเป็นตำแหน่งที่สามารถเชื่อมโยงกับพื้นที่อื่นๆ ได้โดยสะดวกเหมาะแก่การค้าขาย สาเหตุต่างๆ เหล่านี้จึงเป็นปัจจัยให้มีการตั้งบ้านเมืองขึ้น

ระยะภูมิทัศน์นำวัฒนธรรม นับจากเมื่อมีการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในพื้นที่นั้นๆ คำว่าภูมิทัศน์วัฒนธรรมจึงได้ก่อรูปขึ้น สำหรับระยะแรกเริ่มของการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ยังมีข้อจำกัดในด้านต่างๆ ทั้งในแง่ของแรงงาน ความรู้ และเทคโนโลยี ดังนั้น มนุษย์จึงจำเป็นต้องเรียนรู้ที่จะปรับตัวให้สอดคล้องกับระบบนิเวศในพื้นที่นั้น ทั้งในเรื่องการตั้งถิ่นฐาน และกิจกรรมการยังชีพ การตั้งถิ่นฐานในระยะนี้ สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจะเป็นปัจจัยหลักในการกำหนดทิศทางการดำเนินชีวิต จึงจัดได้ว่าเป็นช่วงเวลา “ภูมิทัศน์นำวัฒนธรรม” หรือเรียกได้ว่าเป็น “ภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบชนบท” หรือ “ภูมิทัศน์

วัฒนธรรมแบบพื้นถิ่น” ซึ่งลักษณะที่โดดเด่นคือ การดำเนินชีวิตใกล้ชิดกับสิ่งแวดล้อม มีระบบเครือญาติที่เข้มแข็ง เคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธรรมชาติ

ระยะลักษณะเด่นร่วมกัน เมื่อกาลเวลาผ่านไป หากพื้นที่ตรงนั้นยังเหมาะกับการอยู่อาศัยของมนุษย์ ชุมชนมีพัฒนาการมากขึ้นทั้งในแง่ของทรัพยากร แรงงาน ความรู้ และเทคโนโลยี ช่วงนี้จึงต้องมีการปรับภูมิทัศน์เพื่อให้สนองต่อความต้องการในการดำรงชีวิตมากยิ่งขึ้น แต่อย่างไรก็ตามคุณค่าของระบบนิเวศเดิมยังไม่ได้ละทิ้งไปเสียทีเดียว ระยะนี้จึงอยู่ในช่วงที่มีลักษณะเด่นร่วมกัน หรืออาจจะเรียกได้ว่าเป็น “ภูมิทัศน์กึ่งเมืองกึ่งชนบท”

ระยะวัฒนธรรมนำภูมิทัศน์ เมื่อชุมชนมีการขยายตัวมากและสังคมมีความซับซ้อนมากขึ้น ประกอบกับมนุษย์มีความรู้และเทคโนโลยีในการแก้ไขปัญหาต่างๆ จึงมีความพยายามจะเอาชนะธรรมชาติแวดล้อมที่มีอยู่เดิม จัดได้ว่าเป็นช่วงที่ “ภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมือง”

สำหรับภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบวัฒนธรรมนำภูมิทัศน์ หรือภูมิทัศน์เมืองนั้นมักจะเกี่ยวข้องกับการจัดการเพื่อพัฒนาและสร้างสรรค์ใหม่มากกว่าภูมิทัศน์วัฒนธรรมแบบอื่นๆ เนื่องจากเมืองและชุมชนมีลมหายใจ มีความต้องการใช้สอยร่วมสมัย เพราะฉะนั้นการจัดการที่เกี่ยวข้องกับเมืองจะมีประเด็นที่ใช้ประกอบการพิจารณาที่หลากหลาย แต่สิ่งสำคัญประการหนึ่งคือ การวิเคราะห์ขนาดของแหล่งภูมิทัศน์วัฒนธรรมนั้นว่ามีขนาดพื้นที่และความซับซ้อนว่ามีมากน้อยเพียงไร โดยอาจจะจำแนกตามขนาดเล็กไปหาใหญ่ ได้ดังต่อไปนี้ อาคาร, บริเวณ ย่าน, ชุมชน, เมือง

กล่าวคือ อาคารหลายหลังอยู่รวมกันเป็นบริเวณ หลายบริเวณรวมกันเป็นย่าน หลายย่านรวมกันเป็นชุมชน ชุมชนหลายชุมชนรวมกันเป็นเมือง และเมืองต่างๆ ก็มีความสัมพันธ์กันและมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่แตกต่างกันออกไป สำหรับเมืองประกอบที่เกี่ยวข้องตามทฤษฎีจินตภาพ ดังนี้

1. เส้นทางสัญจร (Path) เช่น ถนนหนทาง แม่น้ำลำคลอง
2. เส้นขอบ (Edge) คือขอบของเมือง เช่น แม่น้ำเจ้าพระยา
3. ชุมทาง/ชุมชนชน (Node) เป็นจุดที่มีการชุมนุมของผู้คนและกิจกรรมที่หลากหลาย

เนื่องจากเป็นจุดบรรจบของการคมนาคมหลายเส้นทาง

4. ย่าน (District) คือบริเวณชุมชนที่มีลักษณะเด่นชัดของกลุ่มชนหรือกลุ่มอาชีพ
  5. จุดหมายตา (Landmark) มักจะเป็นสิ่งที่เห็นได้อย่างเด่นชัดในระยะไกล”
- 2.2.3 วัตถุประสงค์และแนวคิดการจัดการภูมิทัศน์

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (2549: 22-23) ได้กล่าวถึงภูมิทัศน์วัฒนธรรมว่ามีความสำคัญ มีคุณค่าเป็นสิ่งหนึ่งที่สามารถแสดงเอกลักษณ์ของสังคมหรือชุมชนและสะท้อนถึงพัฒนาการที่ดำรงอยู่ของสังคมนั้นๆ หากไม่ได้รับการจัดการที่เหมาะสม ก็อาจจะถูกทำลายลงด้วยสาเหตุต่างๆ ทั้งจากโดยธรรมชาติและฝีมือของมนุษย์เอง เนื่องจากภูมิทัศน์วัฒนธรรมก็มีลักษณะเช่นเดียวกับทรัพยากรอื่นๆ ซึ่งมีโอกาสจะสูญหาย

ถูกทำลาย ทำให้เหลือน้อยลง ดังนั้น การแสวงหาวิธีการจัดการที่เหมาะสมจึงเป็นสิ่งจำเป็นเร่งด่วนสำหรับภาวการณ์ในปัจจุบัน ด้วยเหตุผลหลักที่ต้องจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรม เนื่องจาก

- ไม่มีสิ่งที่สามารถนำมาทดแทนสภาพความสมดุลของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเดิมได้
- หากถูกทำลายแล้วไม่มีทางที่สามารถนำกลับมาใช้ใหม่
- ภูมิทัศน์วัฒนธรรมไวต่อการสูญหาย ถูกทำลาย หรือหมดไป
- เป็นสิ่งแสดงถึงความเป็นอยู่หรือเอกลักษณ์ของสังคมนั้นๆ
- เป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนาสังคมสู่ความยั่งยืน

2.2.3.1 วัตถุประสงค์

การจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรม คือ การรักษาคุณค่าและความสำคัญของภูมิทัศน์วัฒนธรรมให้คงอยู่และยั่งยืน สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรมของสังคมในปัจจุบัน ประกอบด้วย

- 1) การรวบรวมข้อมูลภูมิทัศน์วัฒนธรรม สำหรับการวางแผนและดำเนินการรักษาคุณค่า และความสำคัญเพื่อประโยชน์ของการดำรงอยู่ของสังคม
- 2) ใช้ข้อมูลที่ได้รับเพื่อการวิเคราะห์ วางแผน และดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับภูมิทัศน์วัฒนธรรมของสังคมอย่างเหมาะสม
- 3) สร้างความตระหนักในคุณค่าและความสำคัญของภูมิทัศน์วัฒนธรรมของสังคมนั้นแก่ สมาชิก
- 4) สร้างการมีส่วนร่วมของสมาชิกในสังคมผู้เป็นเจ้าของภูมิทัศน์วัฒนธรรม

2.2.3.2 แนวคิดการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรม แผนการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรม โดยทั่วไปมีอยู่ด้วยกัน 3 ขั้นตอน คือ

- 1) การศึกษาข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับพื้นที่และโครงสร้างของโครงการ
- 2) การประเมินผลและกำหนดวัตถุประสงค์การจัดการรวมทั้งการแสดงผล

ประกอบ

- 3) กำหนดวิธีการและเครื่องมือที่จะทำให้บรรลุวัตถุประสงค์

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมบางแห่งมีความสำคัญและคุณค่าสมควรต้องอนุรักษ์ปกป้องไว้ หลักการจัดการ ภูมิทัศน์ของ International Union for Convention of Natural and Natural Resources (IUCN) สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (2549: 27) จึงถูกนำมาประยุกต์ใช้เป็นแนวคิดในการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรม ซึ่งประกอบด้วย

- 1) การรักษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมต้องการการสนับสนุนในเชิงเศรษฐกิจ
- 2) การรักษาภูมิทัศน์วัฒนธรรมต้องการการสนับสนุนจากท้องถิ่น และผู้ที่เกี่ยวข้อง

- 3) องค์ประกอบของภูมิทัศน์วัฒนธรรมต้องมีการศึกษาในรายละเอียด ต้องเก็บและรวบรวมข้อมูล และนำมาวิเคราะห์เพื่อวางแผนจัดการได้อย่างเหมาะสม
- 4) การวางแผนจัดการต้องมีการวิเคราะห์คุณค่า จุดมุ่งหมาย ผลกระทบ และข้อมูลด้านต่างๆ เพื่อการตัดสินใจที่เหมาะสม
- 5) กฎระเบียบข้อบังคับควรยืดหยุ่นได้ และต้องคำนึงสิทธิของชุมชนท้องถิ่น
- 6) การจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรมต้องพิจารณาปัจจัยครอบคลุมทุกด้าน ทั้งสภาพแวดล้อม เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง สังคม และวัฒนธรรม

Pregil and Volkman (อ้างถึงใน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2549) ได้สรุปไว้ว่าการอนุรักษ์ภูมิทัศน์ (Cultural Conservation) ในสหรัฐอเมริกา ซึ่งเริ่มตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 ได้ให้ความสนใจการปกป้องรักษาสภาพแวดล้อมธรรมชาติก่อนที่จะขยายครอบคลุมการอนุรักษ์สภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม ในเวลาต่อมา โดยได้วางแผนระบบการอนุรักษ์ อันประกอบด้วย

- 1) การศึกษาพื้นที่โดยละเอียด
- 2) การค้นหาความสำคัญของพื้นที่ที่มีต่อชุมชน
- 3) การศึกษาคุณค่าของพื้นที่เพื่อแปลความหมายแสดงให้สังคมรับรู้
- 4) การกำหนดขอบเขตพื้นที่สงวนรักษาและพื้นที่พัฒนา
- 5) การกำหนดกลยุทธ์ในการอนุรักษ์พื้นที่

นอกจากนี้ ยังได้มีการนำแนวคิดการวางแผนการอนุรักษ์นี้มาประยุกต์ใช้ในการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรม ภายใต้โครงการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมแห่งสำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยมีการนำระบบจัดการมรดกทางวัฒนธรรมของเดนมาร์กซึ่งเรียกว่า SAVE (Survey of Architectural Value in the Environment) และ CHIP (Cultural Heritage in Planning) มาประยุกต์ใช้ในประเทศไทยในทศวรรษที่ผ่านมา

2.2.4 แนวทางการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรมและมรดกทางวัฒนธรรม

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (2549: 28) ได้กล่าวถึงแนวทางการจัดการมรดกทางวัฒนธรรมนั้นว่ามีอยู่ด้วยกันหลายรูปแบบขึ้นอยู่กับลักษณะของพื้นที่ ความต้องการข้อสอยร่วมสมัย และคุณค่าด้านต่างๆ ของพื้นที่ และในการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่ใดๆ อาจไม่ได้ใช้แนวทางการจัดการเพียงแค่นี้แต่อาจต้องประยุกต์แนวทางที่หลากหลายเข้าด้วยกัน ในที่นี้สามารถแบ่งแนวทางการจัดการและการอนุรักษ์เป็น 6 แนวทาง ดังนี้

- 1) การดูแลรักษา (Maintenance)
- 2) การรักษาให้คงสภาพ (Preservation)

- 3) การบูรณปฏิสังขรณ์ (Restoration)
  - 4) การสร้างขึ้นใหม่ (Reconstruction)
  - 5) การปรับประโยชน์ใช้สอยใหม่ (Adaptation)
  - 6) การพัฒนา และการสร้างสรรค์ใหม่ (Development and Creation)
- โดยรายละเอียดมีดังนี้

“ การดูแลรักษา (Maintenance) คือขั้นตอนแรกของการจัดการภูมิทัศน์วัฒนธรรม และการจัดการมรดกทางวัฒนธรรมให้คงอยู่ในสภาพที่มั่นคง สมบูรณ์และเรียบร้อยอยู่เสมอ ขั้นตอนนี้ทำได้ง่าย ไม่ต้องอาศัยผู้เชี่ยวชาญ ไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย เป็นขั้นตอนการเฝ้าระวังมรดกทางวัฒนธรรม ไม่ให้เกิดการเสื่อมสภาพซึ่งทำได้ด้วยการดูแลรักษาอยู่อย่างสม่ำเสมอ และหากเกิดการเสื่อมสภาพก็สามารถทำการซ่อมแซมได้อย่างทันท่วงที ดีกว่าปล่อยให้เสื่อมสภาพลงแล้วมาบูรณปฏิสังขรณ์กันในภายหลัง ซึ่งจะต้องใช้งบประมาณและบุคลากรเป็นจำนวนมาก อีกทั้งในขั้นตอนการบูรณะอาจต้องส่งผลกระทบต่อโครงสร้างโดยรวมในประเด็นเรื่องความจริงแท้ของรูปแบบและวัสดุอีกด้วย

การรักษาให้คงสภาพ (Preservation) แนวทางการรักษาให้คงสภาพนี้เป็นแนวความคิดที่ได้รับการสืบทอดมาจากแนวคิดการอนุรักษ์ของโลกตะวันตก โดยมักใช้วิธีการจัดการนี้กับโบราณสถานที่ใช้สอยร่วมสมัยของปัจจุบันไปแล้ว คณะค่าของโบราณสถานเหล่านี้จึงมีประโยชน์ในการศึกษาโดยทำหน้าที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่แสดงความรู้เรื่องของคนในอดีต โดยสาเหตุของการเลือกใช้วิธีการอนุรักษ์ตามสภาพดั้งเดิมเนื่องจากไม่ต้องการสิ่งแปลกปลอมมาสร้างต่อเติมไว้บนตัวของโบราณสถาน เพราะอาจเป็นการบิดเบือนหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี และ อาจก่อให้เกิดความสับสนแก่ผู้มาศึกษาได้ ในกรณีโบราณสถานเหล่านี้อาจเสื่อมสภาพลงจนไม่สามารถบ่งบอกถึงลักษณะดั้งเดิม หรือหากบูรณปฏิสังขรณ์จะต้องแบบสันนิษฐานที่ชัดเจนซึ่งแสดงถึงรูปแบบดั้งเดิม หากมีการบูรณะขึ้นตามการสันนิษฐานแล้ว จะเป็นการทำลายหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีลงอย่างสิ้นเชิง และสร้างข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่ผิดพลาดได้ อีกทั้งโบราณสถานในกลุ่มนี้ได้ตัดขาดไปจากการใช้สอยในชีวิตประจำวันของคนในชุมชนแล้ว จึงไม่มีความจำเป็นใดๆ ที่จะต้องไปแตะต้องไปมากกว่าการเสริมความแข็งแรงเท่านั้น

การบูรณะ (Restoration) คือ การซ่อมแซมปรับปรุงให้สถาปัตยกรรมและภูมิทัศน์วัฒนธรรมให้กลมกลืนกับของเดิม ให้มากที่สุด แต่ก็ควรทำให้สามารถแยกแยะถึงสิ่งที่มีอยู่เดิมกับสิ่งที่ได้ปรับปรุงใหม่ การจัดการในลักษณะดังกล่าวมุ่งหมายที่จะทำให้คุณค่าที่เป็นนามธรรมด้านต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับพื้นที่นั้นกลับมามีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในแง่คุณค่าด้านจิตวิญญาณ และคุณค่าด้านการศึกษา เนื่องจากการแปลความหมายเพื่อสร้างความเข้าใจต่อมรดกทางวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก เพราะกระบวนการทัศน์และวิถีชีวิตของคนในสังคมได้ เปลี่ยนแปลงไปจนขาดความเชื่อมโยงกับอดีต เป็นผลให้การมีส่วนร่วมในการปกป้องรักษา และความเข้าใจที่มีต่อมรดกทาง

วัฒนธรรมอันเป็นรากเหง้าของคนในสังคมต่ำลงไปด้วย การนี้หากมีการบูรณะให้เกิดสภาพที่ชัดเจน ทางมรดกวัฒนธรรมนั้นๆ ย่อมจะสร้างแรงบันดาลใจ สร้างประสบการณ์ และสร้างจินตนาการถึง คุณค่าด้านต่างๆ ของภูมิทัศน์วัฒนธรรมในพื้นที่ได้เป็นอย่างดี

การปฏิสังขรณ์ หรือการสร้างขึ้นใหม่ในรูปแบบเดิม (Reconstruction) คือ การทำให้มรดก ทางวัฒนธรรม และภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เคยสูญเสียชีวิตไป หรือพังทลายกลับมาอยู่ในรูปที่เคยเป็น การจัดการในลักษณะนี้ต้องขึ้นอยู่กับข้อมูลหลักฐานว่ามีเพียงพอในการก่อสร้างใหม่หรือไม่ เช่น การมี ภาพถ่าย หรือการบันทึกข้อมูลในรูปแบบต่างๆ หรือมีการสำรวจจริงวัดไว้ก่อนแล้ว

แนวความคิดการสร้างใหม่นี้ แม้ว่าจะไม่สอดคล้องกับแนวความคิดการอนุรักษ์ที่คำนึงถึง ความแท้จริงของอาคารหรือวัสดุ แต่ทว่าเมื่อมีความต้องการใช้สอยร่วมสมัย หรือในกรณีที่อาคารนั้นๆ เป็นอาคารที่มีความสำคัญมากในแง่ของจิตวิญญาณ หรือการใช้สอยของผู้คนก็มีเหตุผลที่จะมีการ ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เพื่อตอบสนองต่อการใช้สอยนั้นๆ

การปรับประโยชน์ใช้สอย (Adaptation) หมายถึง การเปลี่ยนแปลงหน้าที่เดิมของอาคาร หรือ ภูมิทัศน์วัฒนธรรม แบบดั้งเดิมเพื่อตอบสนองต่อหน้าที่ใช้สอยใหม่ แต่ในการปรับเปลี่ยนรูปแบบใช้ สอยใหม่ต้องคำนึงคุณค่าด้านต่างๆ ของมรดกทางวัฒนธรรมนั้นเป็นหลักสำคัญ เพราะว่าการกิจกรรม ใหม่บางประเภทอาจส่งผลกระทบต่อหรือลดทอนคุณค่าด้านต่างๆ ของมรดกทางวัฒนธรรมลง สำหรับกิจกรรมหรือการเปลี่ยนแปลงการใช้สอยใหม่ควรจะเคารพต่อมรดกวัฒนธรรมเดิมหรือกิจกรรม เดิมที่มีอยู่ในพื้นที่ ทั้งในแง่ของประเภท ขนาด รูปแบบ สัดส่วน สี และพื้นผิว ควรจะคล้ายคลึงกับสิ่งที่ มีอยู่เดิม และควรหลีกเลี่ยงการเลียนแบบที่อาจจะก่อให้เกิดความสับสนได้ว่าของสิ่งไหนเป็นสิ่งเดิม หรือของสิ่งไหนได้สร้างขึ้นใหม่

การพัฒนาและสร้างสรรค์ใหม่ (Development and New Creation) เป็นการจัดการภูมิทัศน์ วัฒนธรรมที่ส่งผลกระทบต่อพื้นที่มากที่สุด จากแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนที่คำนึงถึงการ ใช้ ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างคุ้มค่าและก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด แนวความคิดดังกล่าวไม่ได้ปฏิเสธหรือเป็น ปรปักษ์ต่อการพัฒนาหรือการสร้างสรรค์ใหม่แต่อย่างใด เพียงแต่ระบุว่าการพัฒนาหรือการสร้างสรรค์ ใหม่ นั้นต้องมีคุณค่า มีประโยชน์ใช้สอยสูงสุดต่อชุมชนเจ้าของพื้นที่ โดยไม่ส่งผลกระทบต่อ ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม โดยตระหนักว่า ปัจจุบันปัญหาสิ่งแวดล้อมได้ส่งผลกระทบต่อ ยังทุกพื้นที่ จนเข้าสู่ภาวะการณ์ที่โลกไม่อาจเสียความสมดุลใดๆ ไปได้อีก ทรัพยากรที่เราใช้สอยอยู่ใน วันนี้ เป็นสิ่งที่เราหยิบยืมมาจากลูกหลานของเราในอนาคต"

3. การตั้งถิ่นฐานและภูมิปัญญา

3.1 การตั้งถิ่นฐาน

3.3.1 แนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน แนวคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานที่เป็นแหล่งโบราณคดี สุภรัตน์ ตีตะกุล (2547) ได้ระบุไว้ดังนี้

“1) การเข้าถึง (Accessibility) ทำเลที่เหมาะสมกับการตั้งถิ่นฐานนั้นควรมีการเข้าถึงได้อย่างสะดวก ซึ่งความสามารถในการเข้าถึงได้ง่ายนั้นจะเอื้ออำนวยต่อการติดต่อค้าขาย ทำให้เมืองมีความเจริญ เราสามารถพบได้ว่าเมืองที่สามารถเข้าถึงได้ง่ายนั้น จะมีพัฒนาการทางวัฒนธรรมเร็วกว่าแหล่งที่เข้าถึงยาก ตัวอย่างแหล่งโบราณคดีที่สามารถเข้าถึงได้ง่าย เช่น แหล่งโบราณคดีท่าแค และแหล่งโบราณคดีบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก เป็นต้น แต่การเข้าถึงได้ง่ายนั้นก็มิใช่เสียเหมือนกัน เช่น เมื่อเกิดภาวะสงคราม การเข้าถึงได้ง่ายนั้นจะทำให้ศัตรูสามารถเข้าถึงตัวเมืองได้ง่ายเช่นเดียวกัน ตัวอย่างแหล่งโบราณคดีที่สามารถเข้าถึงได้ยาก เช่น แหล่งโบราณคดีขั้วจำปา เป็นต้น

2) ทฤษฎีแหล่งกลาง (Central Place Theory) ทฤษฎีนี้เชื่อว่าแหล่งตั้งถิ่นฐานเกิดขึ้นเพราะพื้นที่บริเวณนั้นสามารถประกอบกิจกรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด กิจกรรมเหล่านี้ เช่น การค้า การเพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์ อุตสาหกรรม (เช่น การถลุงเหล็ก) เป็นต้น ทฤษฎีนี้เป็นทฤษฎีที่นักโบราณคดีได้ให้ความสำคัญอย่างมากเพราะการตั้งถิ่นฐานจะต้องอยู่ในตำแหน่งที่มีแหล่งทรัพยากรจำนวนมาก และสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้อย่างง่าย ซึ่งไม่เพียงแต่รวมลักษณะสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการติดต่อสื่อสารกับคนกลุ่มอื่นๆด้วย

3) ทฤษฎีการแพร่กระจายนวัตกรรม เป็นกระบวนการที่ข่าวสาร วัตถุ ความคิด และอื่นๆ แพร่จากประชากรในเขตหนึ่งไปสู่อีกเขตหนึ่ง ในกรณีนี้สิ่งที่แพร่กระจายจะยังปรากฏอยู่ ณ ที่เดิมแม้ว่าบางส่วนได้แพร่ไปสู่ภูมิภาคอื่น เช่น การเผยแพร่วัฒนธรรมจากอินเดียเข้ามาสู่แหล่งโบราณคดีบริเวณภาคกลางของประเทศไทยและที่อื่นๆ อาทิ ภาษา ตัวอักษร ศาสนา ศิลปะ ฯลฯ”

3.3.2 กำเนิดของชุมชนและภูมิที่ตั้งเมืองในสมัยอารยธรรมเขมรที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ศึกษา

ธาดา สุทธิธรรม (2544) ได้ศึกษาเรื่องผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า

“การกำเนิดของชุมชนจำนวนมากในประเทศไทยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเลือกทำเลที่เหมาะสมทั้งทางภูมิศาสตร์และจิตศาสตร์ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 อารยธรรมเขมรได้แผ่ขยายเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากอาณาจักรกัมพูชาจนกระทั่งสามารถครอบครองดินแดนทั้งหมดของภูมิภาคนี้และบางส่วนของภูมิภาคใกล้เคียง ชาวเขมรได้เข้าครอบครองชุมชนที่มีมาอยู่ก่อนแล้วคือ ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์-ทวารวดี รวมทั้งจัดตั้งชุมชนใหม่ของตน โดยชุมชนเหล่านี้มีการวางผังเมืองตามฮินดูคติและความเชื่อในลัทธิเทวราชา เมืองและชุมชนต่างๆมีแผนผังและองค์ประกอบ

ซับซ้อนตามศักดิ์ของเมืองในการควบคุมราชอาณาจักร ได้แก่เมืองศูนย์กลางภูมิภาค เมืองศูนย์กลางระดับอนุภูมิภาค ชุมชนในครอบครัว และชุมชนโรคยาศาลาและที่นับถือพระโพธิสัตว์ไวโกลักษณ์ครุ นอกจากนี้ยังมีการสร้างเทวบรรพตในระดับภูมิภาคและระดับชุมชนอีกด้วย เครือข่ายของเมืองและเส้นทางถนนอารยธรรมเชื่อมโยงกับเมืองหลวงของราชอาณาจักรเขมรในประเทศกัมพูชาเป็นไปอย่างกว้างขวางทั่วทั้งภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือและใกล้เคียง เมื่ออารยธรรมเสื่อมถอยอำนาจลงไปจากภูมิภาค อารยธรรมล้านช้าง อยุธยา และรัตนโกสินทร์ได้เข้ามาปกครองและมีการเปลี่ยนแปลงทางผังเมืองและการใช้ที่ดินในชุมชนสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจนถึงปัจจุบัน”

ธาดา สุทธิธรรม (2544) ยังได้ให้รายละเอียดถึงการกำเนิดชุมชนไว้ว่า

“ตำนานกำเนิดเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในประเทศไทยและกัมพูชามักเป็นเรื่องราวของนิรมิตกรรม โดยอาจมีการเลือกชัยภูมิที่เหมาะสมเป็นองค์ประกอบ ตำนานต่าง ๆ เป็นบันทึกสำคัญ ผูกพันถึงประวัติศาสตร์ของภูมิภาคต่าง ๆ ในประเทศไทย ทำให้เข้าใจเรื่องกำเนิดชุมชน รูปแบบและพัฒนาการของเมืองในเชิงจิตนิยม

สิ่งที่เล่าขานในตำนาน อันเป็นมูลเหตุของการ “ตั้งบ้านแปงเมือง” หรือการสร้างบ้านแปลงเมือง จะเป็นที่น่าเชื่อถือได้ หรืออาจเกิดมาจากมูลเหตุอื่น นอกเหนือจากเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ได้มีการกล่าวถึงไว้ว่า ชุมชนที่มนุษย์เริ่มเข้าอยู่อาศัยเป็นครั้งแรก อาจเรียกได้ว่าเป็น ชุมชนแรกเริ่มของมนุษยชาติ ซึ่งถือกำเนิดขึ้นตามจุดต่าง ๆ ด้วยแรงผลักดันตามธรรมชาติของมนุษย์ 2 ประการคือ

- 1) การยังชีพอย่างเป็นสังคม ซึ่งสัมพันธ์กับความเจริญเติบโตของประชากร และความเจริญรุ่งเรืองของชุมชน
- 2) การขยายความสามารถของมนุษย์ โดยเริ่มจากการเกษตรกรรม, เลี้ยงสัตว์, ซึ่งต่อมาได้พัฒนามาสู่การค้าพาณิชย์, การผลิต, และการบริการต่าง ๆ

จากชุมชนแรกเริ่มที่ครอบคลุมพื้นที่และลักษณะเพียงหมู่บ้าน ได้แผ่ขยายเป็นเมือง ในขณะที่วัฒนธรรมของมนุษย์ในชุมชนนั้นสลับซับซ้อนขึ้น จนทำให้ชุมชนและเมืองมีจำนวนเพิ่มขึ้น ซึ่งชุมชนและเมืองที่เกิดขึ้นเหล่านั้น ย่อมมีเหตุแห่งกำเนิดแตกต่างกันไปในแต่ละสถานที่

“ชุมชน” จึงเป็นคำที่เรียกของ สังคมการดำรงชีวิตของมนุษย์ที่อยู่รวมกลุ่มกันบนพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง ชุมชนกลุ่มหนึ่งซึ่งมีจำนวนประชากรไม่มากนักและมีโครงสร้างสังคมและการปกครองที่ไม่ซับซ้อนก็จะถูกเรียกว่า “หมู่บ้าน” ในขณะที่ชุมชนอื่น ที่มีจำนวนประชากรมากและหรือมีโครงสร้างสังคมและการปกครองที่เป็นระบบและมีแบบแผน ก็มักจะถูกเรียกว่า “เมือง”

จากการศึกษาตำนานและประวัติศาสตร์ของเมือง ประกอบกับการวิเคราะห์ด้านภูมิศาสตร์ การตั้งถิ่นฐานของชุมชนและเมืองเหล่านั้น พบว่าชุมชนหรือเมืองมีกำเนิดมาด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งหรือหลายเหตุประกอบกัน ในเหตุ 7 ประการดังต่อไปนี้

1) ความเหมาะสมทางภูมิศาสตร์ ดูจะเป็นเหตุผลประการแรกในการตั้งชุมชนแรกเริ่ม และชุมชนใหม่ ๆ ในกาลต่อมา โดยมีการสร้างชุมชนใกล้แหล่งน้ำ บนพื้นที่ที่เหมาะสมกับการประกอบอาชีพ เช่น การทำนา การผลิตเครื่องปั้นดินเผา และการทำเกลือ ใกล้เส้นทางคมนาคม หรือในตำแหน่งที่ห่างจากภยันตราย เช่น พื้นที่น้ำท่วม

2) นิรมิตกรรม การตั้งชุมชนใหม่แยกหรือย้ายจากชุมชนเดิม อาจเป็นด้วยนิรมิตของผู้ครองเมือง หรือแรงผลักดันด้านจิตนิยมของประชาชนว่า สถานที่เก่าอาจมีอันตราย หรือสถานที่ใหม่จะเจริญรุ่งเรืองกว่า

นิรมิตกรรม ที่เป็นเหตุให้เกิดเมืองใหม่ ได้ปรากฏหลักฐานตามเรื่องราวในราชพงศาวดารเขมร หรือแม้แต่ในช่วงเวลา 50 ปีมานี้ ก็ยังปรากฏการโยกย้ายหมู่บ้านของราษฎรอยู่ เช่นที่บ้านหมื่นชัย อำเภอลำดวน จังหวัดสุรินทร์ ประชาชนได้โยกย้ายหมู่บ้านออกมาจากที่ตั้งเดิมมาตั้งอยู่ในที่ปัจจุบัน ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2515 เนื่องจากเชื่อว่าผีร้ายได้มาคร่าชีวิตคนในหมู่บ้านแล้ว และจะมากอีก หากไม่ย้ายออกจากที่เดิม

3) การเพิ่มขึ้นของประชาชน ทำให้พื้นที่ในชุมชนที่มีอยู่เดิมคับแคบลง โดยเฉพาะพื้นที่ทำการเกษตร เพราะความสามารถในการรองรับ (carrying capacity) จำนวนประชากรในแต่ละพื้นที่ชุมชนมีความแตกต่างกัน ชุมชนที่มีความสามารถในการรองรับจำนวนประชากรต่ำ ทำให้ประชาชนส่วนเพิ่มต้องย้ายออกไปตั้งถิ่นฐานยังที่ใหม่ ทำให้เกิดการจัดตั้งชุมชนกระจายไปจากชุมชนเดิม และขยายไปครอบคลุมพื้นที่อยู่ทั่วภูมิภาค โดยการกระจายตัวออกจากชุมชนเดิม เริ่มไปตั้งถิ่นฐานเป็นหมู่บ้านใหม่ในละแวกใกล้ ๆ กันก่อน แล้วจึงค่อย ๆ ไกลออกไปสู่พื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมกับการทำการเกษตร เมื่อไปสืบถามประวัติของชุมชนต่าง ๆ ส่วนใหญ่จึงพบประวัติการตั้งหมู่บ้าน โดยประชากรแตกออกมาจากชุมชนเก่าแก่ดั้งเดิมของตน

4) การขยายตัวทางเศรษฐกิจและพาณิชยกรรม ที่เห็นได้ชัดเจน ได้แก่การจัดตั้งเมืองท่าตามที่ตั้งต่าง ๆ ซึ่งเป็นตัวอย่างสำคัญที่เมืองเหล่านี้เกิดขึ้นจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจและพาณิชยกรรมเมืองท่าต่าง ๆ ในประเทศไทยจะพบอยู่ตามบริเวณปากแม่น้ำและริมชายฝั่งทะเล เช่น เมืองนครปฐม, ราชบุรี, ไซยา (จังหวัดสุราษฎร์ธานี), และสทิงพระ (จังหวัดสงขลา) ซึ่งที่เมืองนครปฐมและราชบุรี ปัจจุบันบริเวณปากแม่น้ำได้ร่นมาออกมาไกล จึงเห็นเป็นเมืองในภาคพื้นทวีปแทนการเป็นเมืองชายฝั่งทะเลเช่นในอดีต

5) การขยายดินแดน มีการจัดตั้งเมืองอาณานิคม สืบทอดความเชื่อจากเมืองแม่ ทั้งในแง่ศิลปะ การดำเนินชีวิต และความเชื่ออื่น ๆ

6) ธรรมเนียมการให้หรืออุทิศถวายที่ดิน เพื่อจัดตั้งชุมชนให้เทวสถานในราชอาณาจักรเขมร ดังปรากฏความในจารึก

7) ความเสื่อมของชุมชนเดิม ด้วยสาเหตุใดสาเหตุหนึ่ง อาจเป็นเพราะการสงคราม ความเสื่อมของระบบนิเวศของเมืองหรือความเสื่อมด้านสุขอนามัย...ความเสื่อมของระบบนิเวศของเมืองสามารถนำมาสู่ปัญหาการให้ผลผลิตต่ำ น้ำท่วม การระบายน้ำไม่ดี ความสกปรก จนมาเป็นปัญหาด้านสุขอนามัย จึงอาจนำมาสู่การโยกย้ายเมือง และเกิดเมืองใหม่ จึงจะเห็นว่าเป็นการย้ายจากพื้นที่เมืองมาเลือกพื้นที่ป่าแห่งใหม่ อาจจะสะท้อนให้เห็นระบบนิเวศในที่ใหม่ที่ยังสมบูรณ์น่าจะมีผลด้านการรักษาสุขอนามัยของชุมชน"

ธาดา สุทธิธรรม (2544) ยังได้ศึกษาต่อไปว่า ผังเมืองหรือผังชุมชนสายอารยธรรมเขมร มีแนวคิดและคติในการวางผังเมืองและผังชุมชนที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของวิถีชีวิตแห่งความเชื่อและขนบธรรมเนียมประเพณีของผู้คนชาวเขมร กอปรกับสภาพทางภูมิศาสตร์เพื่อการดำรงชีวิต รวม 3 ประการดังต่อไปนี้

- 1) คติทางศาสนาและความเชื่อ
- 2) แนวคิดที่เป็นธรรมเนียมประเพณี
- 3) แนวคิดทางภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน

โดยมีรายละเอียดดังนี้

“ 1) คติทางศาสนาและความเชื่อ

ธรรมเนียมต่าง ๆ ในสายอารยธรรมเขมรนั้นมีอยู่มาก โดยเฉพาะธรรมเนียมทางด้านการศึกษา เช่น การก่อสร้าง “ตรีมูรติ” ในศาสนสถาน, การบูชาชัยภูหรือบูชาเพลิง, ประเพณีกรรมในเทศกาลศิวราตรี (คืนเพ็ญเดือน ๖) เป็นต้น แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงธรรมเนียมที่สัมพันธ์กับผังชุมชน

คติในการสร้างและวางผังเมืองสายอารยธรรมเขมร สามารถศึกษาได้จากเรื่องราวในประวัติศาสตร์ และจากข้อความในศิลาจารึก คติที่สำคัญในอารยธรรมเขมร ที่ส่งผลมาถึงการวางผังชุมชนมีอยู่ 2 ประการคือ

1.1) คติแห่งลัทธิเทวราชา ซึ่งถือกษัตริย์เป็นสมมุติเทพ ในอารยธรรมเขมร มีความเชื่อว่า กษัตริย์ทรงเป็นเทพที่จุติลงมาเพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขทวยราษฎร์ ในลัทธิไวษณพนิกายได้เปรียบพระองค์ประดุจวิษณุเทพ ในลัทธิไศวนิกายเมื่อกษัตริย์สวรรคต เชื่อกันว่าดวงวิญญาณของพระองค์จะไปสถิตอยู่กับศิวลिंगที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นเพื่อเป็นหลักแห่งพระนคร ดังนั้นในระหว่างที่พระองค์เป็นมนุษย์ พระองค์ทรงเป็น “สมมุติเทพ” หรือเปรียบประดุจเทพของปวงราษฎร์

1.2) คติแห่งมณฑล ซึ่งถือว่าชุมชนอยู่ในมณฑลซึ่งถูกปกปักรักษาโดยศิวลिंग

“มณฑล” หรือพื้นที่ที่อยู่ในความคุ้มครองของเทพเจ้าและพระพุทธเจ้า ได้แก่ ศิวเทพ, วิษณุเทพ, พระพุทธเจ้า, พระโพธิสัตว์, และเทพอื่น ๆ ในความเชื่อในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาที่นับถือในอารยธรรมเขมรในแต่ละช่วงสมัย

การประดิษฐ์ฐานรูปเคารพทำให้เกิดมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ นอกจากเพื่อคุ้มครองประชาชนที่อยู่ในพื้นที่หรือ “คุ้มครองเมือง” แล้ว ยังเป็นไปเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของเมือง

2) แนวคิดที่เป็นธรรมเนียมประเพณี

ธรรมเนียมที่เป็นประเพณีสืบทอดกันมาในอารยธรรมเขมร ที่มีผลต่อผังชุมชนอาจกล่าวได้ว่า มีอยู่ 3 ประการคือ

2.1) ธรรมเนียมการประดิษฐ์ฐานศิวลึงค์: การสร้างเทวบรรพตและเทวาศรม

2.2) ธรรมเนียมการบริจาคตินกัลปนา

2.3) ธรรมเนียมการสร้างสระ และระบบชลประทาน”

ซึ่งธรรมเนียมทั้ง 3 ประการ มีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับโครงการนี้ โดยธาดา สุทธิธรรม (2544:) ระบุต่อไปว่า

“ธรรมเนียมการประดิษฐ์ฐานศิวลึงค์: การสร้างเทวาศรมและเทวบรรพต...ปรากฏออกมาเป็นการสร้างเทวาศรมและเทวบรรพต...การประดิษฐ์ฐานศิวลึงค์และเทวรูป ด้วยการสร้างเป็นเทวสถานกลางเมือง จึงเป็นธรรมเนียมเมื่อมีการสร้างเมือง เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของบ้านเมือง ของสายสกุลผู้ปกครองเมือง และเพื่อเป็นที่เคารพบูชาของประชาชน

คติแห่งลัทธิเทวราช ทำให้เกิดธรรมเนียมการสร้างเทวบรรพต ด้วยถือว่ากษัตริย์นั้นเป็นสมมุติเทพ ในลัทธิเทวราช จึงทำให้เกิดการสร้างเทวสถานยกฐานสูง หรือบนภูเขา เปรียบประดุจเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระอิศวร ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็น “เทวบรรพต” เทวบรรพตได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่สถิตของดวงวิญญาณกษัตริย์ผู้ล่วงลับไปแล้ว พระราชบิดามารดา พระญาติวงศ์ที่เปรียบประดุจเทพ หรือสร้างรอไว้สำหรับดวงวิญญาณกษัตริย์หลังจากทรงสวรรคต

เทวบรรพตอาจแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ เป็นเทวสถานกลางเมืองประเภทหนึ่ง และเทวสถานบนภูเขาอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งทั้งสองประเภทนี้เปรียบประดุจศูนย์กลางของจักรวาลหรือเขาพระสุเมรุ ตามความเชื่อในศาสนาฮินดูเช่นกัน

ธรรมเนียมการบริจาคตินกัลปนา

การถวายที่ดิน เรียกว่า “การกัลปนา” มีผลทำให้ที่ดินที่เจ้าของนำมาบริจาคตกเป็นทรัพย์สินของศาสนสถาน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พื้นที่ศาสนสถานแต่ละแห่งครอบคลุมอาณาบริเวณกว้างขวาง และมีข้าทาสอภัยและทำให้ที่ดินเหล่านั้นเกิดประโยชน์หรือผลผลิต เพื่อนำผลผลิตที่ได้มาใช้ในกิจการของศาสนสถานต่อไป

ธรรมเนียมการสร้างสระ และระบบชลประทาน

ธรรมเนียมการสร้างสระและระบบชลประทาน มีผลต่อแผนผังเมืองโดยตรง ทั้งยังสร้างความเจริญรุ่งเรือง และเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความเจริญก้าวหน้าทางอารยธรรมของชนชาวเขมร ดังความใน

ศิวาจารย์ ทำให้เราทราบว่าในอารยธรรมเขมรนั้น ได้มีระบบชลประทานที่ก้าวหน้า มีการทำนาในที่ลุ่มอย่างกว้างขวาง คงด้วยระบบเขื่อน คลองทดน้ำ และประตูกั้นน้ำที่มีการจัดสร้างขึ้น

3) แนวคิดทางภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน

ในแต่ละพื้นที่ที่อารยธรรมเขมรเผยแพร่ไปนั้น ล้วนมีความแตกต่างทางด้านภูมิศาสตร์ไปจากดินแดนในพื้นที่เขมรต่ำซึ่งเป็นต้นกำเนิดอารยธรรม จึงเป็นที่น่าสนใจว่า ภายใต้คติธรรมนิยมในการสร้างเมืองและวางผังเมืองที่ผูกพันเป็นสายอารยธรรมเดียวกันนั้น ความแตกต่างทางด้านภูมิศาสตร์จะทำให้ผังชุมชนแปรเปลี่ยนไปหรือไม่นั้น จะทำให้เกิดแนวคิดทางภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในแต่ละพื้นที่อย่างไร จึงได้ทำการศึกษาจากลักษณะชุมชนสายอารยธรรมเขมรที่ตั้งขึ้นในพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศไทย ทำให้เข้าใจได้ว่า เมืองและชุมชนสายอารยธรรมเขมรล้วนมีความยึดมั่นในคติธรรมนิยมการสร้างและวางผังชุมชนอย่างเหนียวแน่นโดยเฉพาะเมื่อเป็นชุมชนหลักขนาดใหญ่ เมืองที่มีกำลังคนมากได้ใช้กำลังเหล่านั้นในการเปลี่ยนแปลงสภาพทางภูมิศาสตร์ให้เป็นเมืองในอุดมคติ ในขณะที่เมืองที่ขนาดเล็กกว่าหรือมีกำลังน้อยกว่า การวางผังชุมชนที่คล้อยตามสภาพภูมิศาสตร์จะมีมากกว่าเมืองขนาดใหญ่

เมื่อสภาพทางธรณีวิทยาของภาคอีสาน ที่พื้นดินเป็นทราย ลำน้ำต่าง ๆ จึงสามารถเปลี่ยนทิศทางและกัดเซาะตลิ่งได้ง่าย การตั้งชุมชนอยู่ริมแม่น้ำสายหลักจึงดูจะเป็นไปได้ยาก สมัยก่อนอารยธรรมเขมร ในอารยธรรมก่อนประวัติศาสตร์และทวาราวดี ชุมชนต่าง ๆ จึงเลือกที่จะตั้งอยู่ใกล้กับแหล่งน้ำธรรมชาติที่เป็นหนองบึง บนพื้นที่เนินเพื่อป้องกันน้ำท่วม และมีพื้นที่ราบสำหรับทำนา ดังนั้นชุมชนจึงมีแผนผังคล้อยตามและเอาประโยชน์จากสภาพภูมิศาสตร์ โดยกำลังมนุษย์ได้เข้าไปเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิศาสตร์นั้นเพียงน้อย โดยเลือกที่ตั้งชุมชนให้เหมาะสม เมื่อมนุษย์มีกำลังมากขึ้น จึงมีการเข้าไปเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิศาสตร์เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนมากขึ้น เกิดการขุดคูเมือง เพื่อเป็นการคุ้มภัยน้ำท่วม ทำให้ชุมชนมีความมั่นคงและเจริญมากขึ้น

มาถึงสมัยอารยธรรมเขมร กำลังมนุษย์ดูจะมีมากขึ้นอีก เกิดการขุดสระ สร้างเขื่อน และระบบชลประทาน จึงเป็นที่เชื่อได้ว่าชุมชนต้องประชากรหนาแน่นขึ้นกว่าเดิม ด้วยระบบชลประทานต่าง ๆ ย่อมก่อให้เกิดผลผลิตเพื่อเลี้ยงปากท้องประชากรได้จำนวนมากขึ้น การขยายพื้นที่นาย่อมเป็นไปอย่างกว้างขวาง เกิดระบบเครือข่ายของเมืองซึ่งมีขนาดและความสำคัญแตกต่างกัน

การเลือกตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่มีลำน้ำสาขาซึ่งสามารถแห้งเหือดได้ในฤดูร้อน เพราะได้ให้น้ำไหลลงสระสี่เหลี่ยมที่ขุดตักน้ำไว้ด้วย ซึ่งคำว่าสระในภาษาเขมรพูดว่า “บโร” ซึ่งนักประวัติศาสตร์ชาวฝรั่งเศสออกเสียงเขียนเป็น “บาราย” จนทำให้คำว่าบารายกลายเป็นศัพท์เฉพาะที่ใช้เรียกสระน้ำสี่เหลี่ยมที่ชาวเขมรสร้างขึ้น เพื่อกักเก็บน้ำไว้ใช้ตลอดปี”

สำหรับการศึกษาวิจัยในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ศึกษานั้น ปรียานุช จุมพรม (2549 ใน สโรชนี แก้วธานี 2551) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องการศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมรบริเวณ

รอบเขาพนมรุ้งจังหวัดบุรีรัมย์ (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15 – 18) เพื่อให้ทราบถึงพัฒนาการทาง วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนโบราณบริเวณรอบเขาพนมรุ้ง ในช่วงระยะเวลาก่อนพุทธ ศตวรรษที่ 18 ว่ามีชุมชนเข้ามาตั้งถิ่นฐานตั้งแต่เมื่อใด และชุมชนเหล่านั้นมีความสัมพันธ์กับปราสาท พนมรุ้งในด้านใดบ้าง

“โดยมีขอบเขตการศึกษาอยู่ในพื้นที่ระยะรัศมี 10 กิโลเมตรรอบเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ข้อมูลในการศึกษาใช้หลักฐานทางโบราณคดีประเภทต่างๆ อันได้แก่ ร่องรอยคูน้ำคันดินของชุมชน โบราณ ศิลารึกโบราณสถานและโบราณวัตถุที่พบจากการสำรวจแหล่งโบราณคดีในบริเวณรอบเขา พนมรุ้ง ซึ่งผลการศึกษาพบชุมชนโบราณจำนวน 46 แห่ง ซึ่งชุมชนเหล่านี้มีการตั้งถิ่นฐานในสมัย ประวัติศาสตร์ตอนต้น ราวพุทธศตวรรษที่ 12 – 14 ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ 15 เมื่ออิทธิพลของ วัฒนธรรมเขมรได้แพร่กระจายเข้ามา ได้พบว่าชุมชนโบราณมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น อิทธิพลของ วัฒนธรรมเขมรที่แพร่กระจายเข้ามาก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในหลายๆ ด้าน เช่น รูปแบบการตั้งถิ่น ฐาน รูปแบบแผนผังของชุมชน การจัดการทรัพยากรน้ำ และมีการก่อสร้างศาสนสถานขึ้นบนเขาพนม รุ้ง ทำให้ปราสาทพนมรุ้งกลายเป็นศูนย์กลางของศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย หลักฐานสำคัญที่แสดง ถึงความสัมพันธ์ระหว่างปราสาทพนมรุ้งกับชุมชนที่อาศัยอยู่โดยรอบ ซึ่งพบในชุมชนโบราณหลายแห่ง คือ หลักหิน สันนิษฐานว่าปักไว้เพื่อแสดงขอบเขตที่ดินที่ถูกถวายแก่ศาสนสถาน ซึ่งสัมพันธ์กับ ข้อความในจารึกปราสาทพนมรุ้งหลายหลัก ที่กล่าวถึงการปักหลักเขตในการกัลปนาที่ดิน หลักฐานที่ สำคัญอีกประเภทหนึ่ง คือ เครื่องถ้วยเขมร ซึ่งพบในแหล่งโบราณคดีทุกแห่ง แสดงถึงการติดต่อ แลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนทั้งที่อยู่ในภูมิภาคเดียวกันและที่อยู่ห่างไกลออกไป ปราสาทพนมรุ้งนอกจาก เป็นศูนย์กลางทางด้านศาสนาแล้ว ยังเป็นศูนย์กลางของชุมชนที่อยู่โดยรอบอย่างต่อเนื่องมาตลอด ระยะเวลาเกือบ 400 ปี ภายหลังจากพุทธศตวรรษที่ 18 อาณาจักรเขมรเริ่มเสื่อมอำนาจลง บทบาท ของเขาพนมรุ้งในฐานะที่เป็นศูนย์กลางทางศาสนาและศูนย์กลางของชุมชนคงค่อยๆ ลดความสำคัญ ลงและคงถูกทิ้งร้างไป...

เมื่อจำแนกประเภทของชุมชนที่พบในช่วงนี้ออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ชุมชนที่เป็นที่อยู่อาศัย ชุมชนที่พบร่องรอยของอาคารหรือศาสนสถาน ชุมชนที่เป็นแหล่งถลุงโลหะ พบว่า ชุมชนส่วนใหญ่ ในช่วงนี้เป็นชุมชนที่อยู่อาศัย มีชุมชนที่มีร่องรอยของอาคารและศาสนสถาน 4 แห่ง คือ แหล่ง โบราณคดีบ้านตาจู้ก แหล่งโบราณคดีบ้านหนองบัวราย แหล่งโบราณคดีโคกปราสาทและแหล่ง โบราณคดีเนินเข่า ในช่วงนี้ยังได้มีการค้นพบชุมชนที่เป็นแหล่งถลุงโลหะ คือ แหล่งโบราณคดีบ้านบัว พระ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับคลองปุ่น”

3.2 ภูมิปัญญาท้องถิ่น

3.2.1 แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น สโรชนี แก้วธานี (2551) ได้ศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ดังนี้

“ ประเวศ วะสี (2534) ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง องค์ความรู้ที่สะสมขึ้นมาจากระบบการณชีวิต สังคม และในสภาพสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันและถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นวัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะสำคัญคือ ความจำเพาะกับท้องถิ่น มีความเชื่อมโยง และบูรณาการสูง มีความเคารพอาวุโส มีการปรับเปลี่ยน และสร้างเสริมตลอดเวลา

ยศ สันตสมบัติ (2544) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง องค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพ และวัฒนธรรมของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับระบบนิเวศชุดหนึ่ง การทำลายระบบนิเวศท้องถิ่น เช่น การปรับเปลี่ยนแหล่งที่อยู่ที่ทำกิน หรือการอพยพชาวเขาลงดอย จึงอาจเป็นการทำลายองค์ความรู้ และภูมิปัญญาที่มีคุณค่ามหาศาลให้สูญหายไปอย่างไม่มีวันกลับ

สามารถ จันทร์สุรย์ (2536) กล่าวว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) ว่าหมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิดได้เองที่นำมาใช้แก้ปัญหา เป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งกว้างทั้งลึก ที่ชาวบ้านสามารถคิดเอง ทำเอง โดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่น

สุริยา สมุทคุปดี และพัฒนา กิตติอาสา (2542) กล่าวว่า ภูมิปัญญา หรือบางครั้งนักมานุษยวิทยาจะเรียกว่า ระบบความรู้ของคนพื้นบ้านเฉพาะถิ่น หมายถึง ผลึกของประสบการณ์ชีวิตมนุษย์ทั้งในระดับปัจเจกและระดับชุมชน ภูมิปัญญาเป็นบทสรุปที่กลั่นกรองมาจากประสบการณ์ชีวิตที่รวบรวมเอาความรู้ ความสามารถ ความรู้สึนึกคิด และ ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์ในสถานที่และช่วงเวลาหนึ่งเข้าด้วยกัน และภูมิปัญญาในบริบทของสังคมไทยสมัยใหม่เป็นแนวคิดที่ถูกกำกับด้วยระบบคุณค่าในทางบวก ความหมายและเนื้อหาของภูมิปัญญาในสังคมไทยจึงเป็นตัวแทนของทางเลือกการพัฒนาที่เหมาะสม และเป็นฐานคิดในการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2536) ได้กล่าวในการปรับตัวของชาวบ้านให้เข้ากับธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปในทางเสื่อมโทรม หรือสภาวะเศรษฐกิจที่ทำให้ชุมชนชนบทล่มสลายนั้นชาวบ้านมีสติปัญญาความสามารถ และมีภาวะสร้างสรรค์ สามารถแก้ปัญหาและดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างน่าสรรเสริญ ถ้าจะใช้คำกลางๆ เพื่อเรียกขานความรู้ความสามารถนี้ว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” ก็คงจะเหมาะแก่บริบทในปัจจุบัน

จากความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น ดังที่กล่าวมาข้างต้น นักวิชาการได้ให้ความหมายไปในทางเดียวกัน คือมองว่าภูมิปัญญาเป็นเรื่องของความรู้ ความคิด หรือระบบคิดเชิงปฏิบัติของชาวบ้านที่สั่งสมกันมาแต่อดีต และมีการก่อรูปพัฒนาขึ้นมาจากประสบการณ์การใช้ชีวิตที่พึงพา

ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งเป็นไปตามเงื่อนไขทางกายภาพ และเป็นเรื่องของการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ มีการปรับตัว ต่อสู้ ต่อรอง ประยุกต์ และสร้างใหม่เพื่อให้ดำรงอยู่ได้ท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคสมัย (พะเยาว์ นวคำ, 2549)

ดังนั้น เมื่อสรุปภูมิปัญญาจะแบ่งออกได้เป็น 2 ชนิด คือ ภูมิปัญญารูปธรรม กับภูมิปัญญานามธรรม

1) ภูมิปัญญารูปธรรม หมายถึงสิ่งประดิษฐ์คิดค้น ที่อาศัยภูมิปัญญาเพื่อการดำรงชีวิต ได้แก่ ปัจจัยสี่ ซึ่งประกอบด้วยอาหารการกิน ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค และรวมไปถึงเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ ศิลปวัฒนธรรมต่างๆ เป็นต้น

2) ภูมิปัญญานามธรรม หมายถึงปรัชญาในการดำรงชีวิตความเชื่อเกี่ยวกับการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย และคุณค่าจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือทางศาสนา เป็นต้น

ในเรื่องแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญา กาญจนา แก้วเทพ (2545) ได้กล่าวว่า มีกฎแจอยุ่หลายดอกให้เราเลือกใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญา โดยได้นำเสนอวิธีการในการศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้านมีดังนี้

การวิเคราะห์ภูมิปัญญาในฐานะ “เครื่องมือ” กับ “โครงสร้าง”

การวิเคราะห์ภูมิปัญญาแบบ “Product” กับ “Process”

การศึกษาภูมิปัญญาแนวหน้าที่นิยม (Functionalism)

การศึกษาอุดมการณ์และการต่อสู้เชิงอุดมการณ์ในภูมิปัญญาพื้นบ้าน

การวิเคราะห์ “ส่วนที่มองเห็น” กับ “ส่วนที่มองไม่เห็น”

ในขณะที่ ชยันต์ วรรธนะภูติ (2540) ได้จำแนกวิธีการศึกษาระบบความรู้พื้นบ้านออกเป็น 4 ประเภทดังนี้

1) วิธีการศึกษาแบบ Ethno Science คือ การสร้างระบบการจำแนกสรรพสิ่ง แต่ว่าการจำแนกนี้ต้องอยู่บนฐานของความสัมพันธ์ของกลุ่มนั้นกับสิ่งแวดล้อมของเขา จะให้ความสำคัญต่อสิ่งใดก็ขึ้นอยู่กับว่าเขาอาศัยสิ่งแวดล้อมนั้นในการดำรงชีวิตมากน้อยเพียงใด

2) วิธีการศึกษาแบบ Indigenous Conceptual System เป็นวิธีการศึกษาระบบคิดพื้นบ้านที่ผสมผสานกับวิธีการแบบแรก แต่มีความแตกต่างกันในลักษณะต่อไปนี้ คือไม่ได้สนใจเพียงการจำแนกประเภทว่ามีความแตกต่างกันอย่างไร และมีความสัมพันธ์กันอย่างไร แต่สนใจที่จะศึกษาระบบคิดซึ่งเป็นพื้นฐานของการทำความเข้าใจกับประสบการณ์ของมนุษย์เอง เช่น แทนที่จะศึกษาแต่เพียงว่าชาวเขากลุ่มหนึ่งมีวิธีการจำแนกพืชและสัตว์รอบตัวเขาอย่างไร แต่เป็นการศึกษาระบบคิด ศึกษาแบบเกษตรทั้งหมดของชาวเขา เขามีความเข้าใจระบบทั้งหมดอย่างไร ชนกลุ่มนั้นตีความและให้ความหมายให้มีความสำคัญต่อระบบอย่างไร

3) การศึกษาในระบบคุณค่าพื้นบ้าน “Local Value System” โดยเชื่อว่ามี ความหมายเหมือน คำว่า “Local Wisdom” หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน Keyes เห็นว่าการศึกษาระบบคุณค่าแตกต่างไปจากการศึกษาระบบคิดในลักษณะที่ว่า การศึกษาระบบคุณค่าหรือระบบภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นการศึกษาว่าคนในสังคมมองเห็นหรือให้คุณค่าต่อความสัมพันธ์ของเขากับคนอื่นในสังคมอย่างไร และระหว่างเขากับโลกที่เขาอาศัยอยู่อย่างไรบ้าง

4) การศึกษาระบบความรู้พื้นบ้าน โดยศึกษาผ่านการศึกษาลोकทัศน์หรือการศึกษา Cosmology การตีความของชาวบ้าน เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ของมนุษย์ว่ามีความเชื่อพื้นฐานในการดำรงชีวิตอย่างไร มีการตีความเกี่ยวกับเรื่องเวลา สถานที่ และบุคคลในสังคมอย่างไร สิ่งที่จะนำมาศึกษาโลกทัศน์ก็คือ แนวคิดเรื่องเวลาว่าคนในสังคมมีวิธีการและระบบการทำงานให้สัมพันธ์กับเวลาและฤดูกาล และการสังเกตความสัมพันธ์ของกิจกรรมเหล่านี้ที่มีต่อสิ่งแวดล้อม การตีความและการให้คุณค่าของการเปลี่ยนแปลงในเชิงอายุ จากคนหนุ่มไปสู่คนแก่ การให้คุณค่าการตีความหมายในเรื่องความตาย เป็นต้น”

อนึ่ง สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา (2540) ได้ให้ข้อสังเกตว่า ในปัจจุบันนักมานุษยวิทยาได้สร้างความตื่นตัวในการศึกษาอารยธรรมผ่านชุมชนมากยิ่งขึ้น จนได้มีการขยายขอบเขตการศึกษาอารยธรรมให้สัมพันธ์กับการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นของชุมชน

3.2.2 ภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับประเด็นวิจัย

ในเรื่องระบบนิเวศสิ่งแวดล้อมนั้น เรื่องการจัดการทรัพยากรในพื้นที่เป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย ได้พบว่าในพื้นที่ศึกษามีระบบการจัดการน้ำและชลประทาน โดยสโรชินี แก้วธานี (2551) ได้ทบทวนวรรณกรรมในเรื่องนี้ไว้ดังนี้

“ภูมิจิต เรื่องเดช (2548) กล่าวว่า ประชาชนเขมรที่มีอาณาภาพแข็งแกร่งมาตั้งแต่อดีตกาล เพราะผลผลิตทางการเกษตรที่มีความอุดมสมบูรณ์เกิดขึ้นมากมาย เป็นผลสืบเนื่องมาจากความสำเร็จอันยิ่งใหญ่ทางด้านนโยบายน้ำ ซึ่งประเทศกัมพูชามีน้ำฝนในปริมาณมากที่ตกลงมาในช่วงเวลาหนึ่งที่สูงมาก ต่อมาจะอยู่ในช่วงฤดูแล้ง ที่มีแต่ความแห้งแล้งที่แทบจะทนอยู่ไม่ได้และมีระยะเวลายาวนาน ซึ่งในบางปีอาจจะแห้งแล้งนานถึง 8 เดือน ตามความเป็นจริง คือ การเกษตรที่พึ่งพิงความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาตินั้น อาจทำให้เกิดผลผลิตข้าวได้เพียงปีละ 1 ครั้งเท่านั้น ซึ่งผลผลิตนั้นก็ไม่ได้ในปริมาณที่สม่ำเสมอ กันทุกปี แต่นับว่าเป็นความโชคดีมากที่มี แม่น้ำโขงไหลผ่านที่ให้ความชุ่มชื้นและพัดพาเอาปุ๋ยธรรมชาติมาให้ ซึ่งในประวัติศาสตร์แผ่นดินประเทศกัมพูชา เคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักร 2 อาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในภูมิภาคอินโดจีนในต้น คริสตศักราชเป็นต้นมา อาณาจักรแรกคือ ฟูนัน ซึ่งตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำป่าสัก โดยได้เป็นแหล่งหลอมรวมผสมผสานกันระหว่างอิทธิพลของประเทศอินเดียที่มีความเจริญรุ่งเรือง กับขนบธรรมเนียมของบ้านเมืองต่างๆ ให้เป็นอันหนึ่ง

อันเดียวกัน อีกอาณาจักรหนึ่งคือ อาณาจักรเจนละ ซึ่งตั้งอยู่บนริมฝั่งแม่น้ำโขงตอนกลาง ซึ่งเป็นที่ยอมรับว่า เป็นที่อยู่อาศัยดั้งเดิมของราษฎรเขมร

อาณาจักรฟูนันตั้งอยู่ในที่ราบต่ำ ตั้งแต่แม่น้ำโขง – แม่น้ำป่าสัก ไปถึงชายฝั่งทะเลสยาม เป็นดินแดนที่ไม่มีทางน้ำไหลออก ส่วนมากเต็มไปด้วยดินโคลนตม พื้นดินมีความสูงจากระดับน้ำทะเลไม่มากนัก ทำให้น้ำทะเลไหลเข้ามาปนเปื้อน ทำให้การจัดการน้ำที่สำคัญของฟูนัน คือ ทำให้น้ำจืดไหลผ่านดินเค็มไปตามร่องน้ำธรรมชาติ โดยการขุดร่องน้ำจากแม่น้ำโขงให้ไปเชื่อมติดกับน้ำทะเล ซึ่งร่องน้ำจะทำหน้าที่ระบายน้ำจากแม่น้ำโขง สามารถปล่อยน้ำไหลเข้าออกได้ ซึ่งช่วยให้เกิดการชะล้างโคลนตมที่ดูดซับน้ำเค็มไว้ ทำให้คุณภาพของดินดีขึ้น

ในขณะที่อาณาจักรเจนละ มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบสูงมีภูเขาขนาดเล็กล้อมรอบลาดชันลงไปสู่มแม่น้ำโขง โดยที่แม่น้ำโขงไหลผ่านซอกเขา ทำให้น้ำในฤดูน้ำหลากนั้นไหลลงสู่มแม่น้ำโขงจนหมดสิ้น บรรพบุรุษชาวเขมรมีความรู้ที่นายกองสรรเสริญในการคิดหาวิธีใช้น้ำที่มีอยู่อย่างมากมายมหาศาลที่ไหลไปสู่มแม่น้ำโขงนั่นคือเขามีความรู้ความสามารถในการขุดลอก จัดการอย่างชำนาญชาญบนพื้นที่นาที่เป็นชั้นๆ ตามที่ลาดของภูเขา โดยกักเอาน้ำจากลำคลองทั้งหลาย ทำให้ในแต่ละปีสามารถทำนาได้หลายครั้ง ในบริเวณดินที่ราบสูงที่อยู่โดนรอบบึงและทะเลสาบ ก็สามารถทำการเพาะปลูกได้ทุกฤดูกาล เมืองทั้งหลายในอาณาจักรเจนละเกิดขึ้นอยู่ริมลำน้ำ ซึ่งมีน้ำไหลผ่านทุกฤดูกาล และมีการทำทางน้ำเพื่อให้น้ำไหลเข้าไปในสระ ที่ขุดไว้โดยรอบกำแพงเมือง อีกทั้งให้มีทางน้ำไหลไปสู่อ่างเก็บน้ำอื่นๆ ซึ่งขุดไว้ภายในตัวเมือง ซึ่งช่วยให้สามารถเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกได้มากขึ้น อีกประการหนึ่งคือเป็นการเพิ่มปริมาณน้ำสำหรับใช้สอย พร้อมทั้งกำหนดระยะเวลาในการใช้สอยน้ำที่มีอยู่นั้นได้อีกด้วย ไม่เพียงแต่เท่านั้น เราสามารถสันนิษฐานได้อีกว่า ตั้งแต่ในสมัยนั้นเป็นต้นมา บรรพบุรุษเขมรได้มีความรู้ด้านเทคโนโลยีมาแล้วเป็นอย่างดี ซึ่งชาวบ้านที่ทำไรนามักจะนิยมปฏิบัติมาตราบทุกวันนี้ คือ การขุดร่องน้ำ ขุดดินตะกอนที่ถูกพัดพามาทับถมตามฝั่งแม่น้ำ เพื่อทำทางน้ำให้ไหลเข้าสู่บริเวณห้วย หนอง คลอง บึงร่องน้ำเหล่านั้น จะปิดคั้นเมื่อน้ำลดเพื่อกั้นให้น้ำที่ไหลเข้าไปซึ่งอุดมไปด้วยปุ๋ยธรรมชาติอยู่ได้นานที่สุด”

ธาดา สุทธิธรรม (2544) ได้ศึกษาเรื่องผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า

“การกำเนิดของชุมชนจำนวนมากในประเทศไทยตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเลือกทำเลที่เหมาะสมทั้งทางภูมิศาสตร์และจิตศาสตร์ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-18 อารยธรรมเขมรได้แผ่ขยายเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากอาณาจักรกัมพูชาจนกระทั่งสามารถครอบครองดินแดนทั้งหมดของภูมิภาคนี้และบางส่วนของภูมิภาคใกล้เคียง ชาวเขมรได้เข้าครอบครองชุมชนที่มีมาอยู่ก่อนแล้วคือ ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์-ทวารวดี รวมทั้งจัดตั้งชุมชนใหม่ของตน โดยชุมชนเหล่านี้มีการวางผังเมืองตามฮินดูคติและความเชื่อในลัทธิเทวราชา เมืองและชุมชนต่างๆมีแผนผังและองค์ประกอบ

ซับซ้อนตามศักดิ์ของเมืองในการควบคุมราชอาณาจักร ได้แก่เมืองศูนย์กลางภูมิภาค เมืองศูนย์กลางระดับอนุภูมิภาค ชุมชนในครอบครอง และชุมชนอโรคยศาลาและที่นับถือพระโพธิสัตว์โกลีชนครุ นอกจากนี้ยังมีการสร้างเทวบรรพตในระดับภูมิภาคและระดับชุมชนอีกด้วย เครือข่ายของเมืองและเส้นทางถนนอารยธรรมเชื่อมโยงกับเมืองหลวงของราชอาณาจักรเขมรในประเทศกัมพูชาเป็นไปอย่างกว้างขวางทั่วทั้งภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือและใกล้เคียง เมื่ออารยธรรมเสื่อมถอยอำนาจลงไปจากภูมิภาค อารยธรรมล้านช้าง อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ได้เข้ามาปกครองและมีการเปลี่ยนแปลงทางผังเมืองและการใช้ที่ดินในชุมชนสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจนถึงปัจจุบัน ความสำเร็จของอารยธรรมเขมรที่แสดงออกมาทางผังเมืองได้สร้างชุมชนที่เข้มแข็ง อุดมสมบูรณ์และยั่งยืนกว่า 7 ศตวรรษ โดยมีการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำและดิน การป้องกันภัยธรรมชาติจากน้ำท่วม การแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำและการสร้างระบบชลประทานที่แสดงถึงภูมิปัญญาแห่งความเข้าใจธรรมชาติ การอนุรักษ์และพัฒนาชุมชนประวัติศาสตร์สายอารยธรรมเขมรแบบยั่งยืน จึงมิได้อยู่บนพื้นฐานของการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่แต่เป็นความเข้าใจทางภูมิศาสตร์และจิตศาสตร์ของการตั้งถิ่นฐาน ....ธรรมเนียมการสร้างสระน้ำและระบบชลประทาน มีผลต่อแผนผังเมืองโดยตรงทั้งยังสร้างความเจริญรุ่งเรือง และเป็นเครื่องชี้วัดความเจริญก้าวหน้าทางอารยธรรมของชนเผ่าเขมร ดังความในศิลาจารึกที่ได้กล่าวถึงธรรมเนียมเหล่านี้ว่า

“แหล่งน้ำมากมาย มีการขุดบ่อ...อ่างเก็บน้ำ เพื่อแสดงความเจริญในครานั้น สร้างบ่อน้ำสวนสาธารณะ ประตูกันน้ำ และคลองทดน้ำเพื่อความเจริญงอกงาม สร้างสระใหญ่ ล้ำคลองและบ่อตามหนองน้ำมหารถะและตามฝั่งแม่น้ำ”

“สร้างเทวสถานศาลาล้วน และบ่อเล็กๆ ขุดสระน้ำ สร้างเขื่อน”

“พระเจ้าโสมทิตยะพระองค์นั้น ผู้เกิดจากผลที่เขามูชายันตีในพระเจ้าอินทรวร...ในสมัยพระเจ้าแผ่นดินแห่งศักราช 811 (พ.ศ.1432) พระองค์ได้ส่งเสริมกิจการในที่ลุ่ม”

ข้อความดังกล่าวข้างต้น ทำให้เราทราบว่าในอารยธรรมเขมรนั้น มีระบบชลประทานที่ก้าวหน้า มีการทำนาในที่ลุ่มอย่างกว้างขวาง คงด้วยระบบเขื่อน คลองทดน้ำ และประตูกันน้ำที่มีการจัดสร้างขึ้น

สระน้ำและอ่างเก็บน้ำที่ชนชาวเขมรได้สร้างขึ้น ยังคงปรากฏหลักฐานมาจนถึงปัจจุบัน หลายแห่งประชาชนในท้องถิ่นยังคงใช้สอยเป็นแหล่งน้ำสำคัญของหมู่บ้านและอำเภอ ตลอดจนถึงน้ำในอ่างเก็บน้ำเหล่านั้นมาผลิตเป็นน้ำใช้ในระบบประปาสมัยใหม่

เขื่อน คลองทดน้ำ และประตูกันน้ำ เป็นสิ่งที่ปรากฏในจารึกว่ามีการจัดวางอย่างเป็นระบบ สิ่งเหล่านี้ได้ปรากฏหลักฐานร่องรอยในชุมชนจำนวนมากมาย แต่เนื่องจากขาดการทำนุบำรุงอย่างต่อเนื่อง จึงทำให้ระบบชลประทานที่ยิ่งใหญ่ของชาวเขมรที่เป็นส่วนหนึ่งของการดำรงชีวิตและหล่อเลี้ยงชุมชนเมืองได้เสื่อมสภาพลงจนไม่สามารถใช้งานได้ในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามร่องรอยหลักฐาน

ของคันเขื่อน แนวคลองส่งน้ำของประตูน้ำ และการวางระบบแปลงนาเพื่อรองรับน้ำจากเขื่อน อ่างเก็บน้ำ และคลองส่งน้ำที่เป็นแนวตารางอย่างเป็นระเบียบ ได้บ่งชี้ถึงระบบชลประทานที่ปรากฏอยู่ในแทบทุกชุมชน จนกล่าวได้ว่าธรรมเนียม การสร้างสระน้ำและระบบชลประทานเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิต และวางแผนชุมชนของชาวเขมรโบราณ”

ในขณะที่ ศรีสักร วัลลิโภดม (2546 ใน สโรชินี แก้วธานี 2551) ได้แสดงความคิดเห็นที่แตกต่างในการใช้ประโยชน์จากบารายไว้ดังต่อไปนี้

“บาราย เป็นชื่อเรียกของสระน้ำขนาดใหญ่ หรืออ่างเก็บน้ำของชาวเขมร มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีลักษณะเป็นบ่อน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ ลักษณะสำคัญของบาราย คือ ล้อมรอบด้วยคันดินสูง ซึ่งจะช่วยให้ระดับน้ำที่เก็บกักให้สูงกว่าระดับพื้นดินปกติ บาราย ที่นับว่าไม่เหมือนที่ไหนในประเทศไทย ก็คือบริเวณแ่งโคราชในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งนับเนื่องเป็นพื้นที่แห้งแล้งเกิดการขาดแคลนน้ำอุปโภคบริโภคโดยทั่วไปในฤดูแล้ง บริเวณนี้มีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ อีกทั้งอุดมไปด้วยแร่ธาตุ เช่น เหล็ก ทองแดง เกลือ และของป่า ทำให้มีผู้คนจากภายนอก เคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานกัน ตั้งแต่สมัยโลหะ คือกว่า 3,500 ปีมาแล้ว การเพิ่มจำนวนคนในยุคเหล็ก ทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำอุปโภคบริโภคในฤดูแล้ง เป็นเหตุให้มีการจัดการในเรื่องกักเก็บน้ำอย่างมีระบบขึ้น นั่นก็คือการรวมตัวกันทางการเมืองและสังคม ที่นำไปสู่การร่วมกันสร้างชุมชนที่มีสระน้ำล้อมรอบขึ้นในรูปแบบเดียวกัน อาจกล่าวได้ว่าการเกิดการเก็บน้ำ ที่เรียกว่าแท็งค์โมท (Tank Moat) นั้น เกิดขึ้นในพื้นที่แ่งโคราชก่อนที่อื่นๆ

บาราย ก็คือแหล่งน้ำ เพื่อใช้ในการอุปโภคบริโภคของชุมชน แต่ทำให้เป็นแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ เพราะสัมพันธ์กับปราสาทในด้านระบบความเชื่อ การที่เป็นแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์นั้น มีนัยความสำคัญมาก เพราะจะเป็นสิ่งที่ผู้คนในชุมชนจะช่วยดูแลรักษา ไม่เอาวัวควายหรือช้างม้าไปอาบ หรือไปทำอะไรให้เกิดการสกปรก ความศักดิ์สิทธิ์มีผลมาถึงเรื่องความสะอาด และปลอดโรคระบาด ที่เกิดจากการใช้น้ำของชุมชน เรื่องของบารายนี้ เคยมีนักวิชาการทั้งไทยและฝรั่งเศส เชื่อว่าเป็นแหล่งเก็บน้ำเพื่อใช้ในการเกษตร โดยอ้างเหตุผลต่างๆ นานา แต่ก็ไม่มีใครได้ลงไปทำการศึกษา ทางภาคสนามอย่างจริงจัง จนกระทั่งเมื่อไม่นานมานี้ ได้มีการศึกษาโดยหลายท่าน ผลก็คือนักวิชาการรุ่นใหม่ส่วนใหญ่ เห็นว่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย หรือภาคอีสานนั้น บรรดาบารายที่เกิดขึ้น ล้วนเป็นเรื่องของการเก็บน้ำไว้บริโภคอุปโภค หาได้เกี่ยวข้องกับชลประทาน เพื่อการเกษตรไม่ ทั้งนี้ทั้งนั้นรวมไปถึงบารือ และเดินเรือ ก็ถูกเรียกว่าทะเล เช่น ทะเลบางบาล ทะเลมหาธาตุ

บารายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พัฒนาร่วมพร้อมกับการขยายตัวของอาณาจักรเขมรเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในช่วงที่รุ่งโรจน์ที่สุดของเมืองพระนคร ศูนย์กลางของอำนาจแห่งนี้ อยู่ที่ทะเลสาบ ในที่ราบลุ่มต่ำเขมร เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เมืองที่มีรูปแบบเขมรได้พัฒนาขึ้นมา นอกเหนือจากเมืองเก่าที่มีอยู่แล้ว เมืองเหล่านี้สร้างขึ้นมาร่วมกับบารายซึ่งบารายมีหลายขนาด ใน

ประเทศไทย บารายใหญ่ที่สุดมีขนาด 1200 x 700 เมตร คือบารายปราสาทเมืองต่ำ เราจะไม่พบบารายอยู่โดดๆ แต่จะพบอยู่ใกล้กับ ศาสนสถาน โดยหลักฐานแล้ว บาราย คือ อ่างเก็บน้ำในระบบชลประทาน ซึ่งเกิดขึ้นในอินเดียได้ แล้วแพร่เข้ามาสู่อารยธรรมเขมร ไม่ว่าจะ เป็นบารายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือที่เมืองพระนคร ก็ล้วนเป็นสิ่งที่เรียกว่าทะเลศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นโครงสร้างสำคัญในพัฒนาการของชุมชนเมือง (Urbanization) โบราณในพื้นที่แห้งแล้งทั้งของไทยและกัมพูชา เป็นสิ่งที่แยกไม่ออกจากความเป็นเมือง ตลอดจนศาสนสถานสำคัญของเมือง และที่สำคัญก็คือ เป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของน้ำ ในภูมิภาคที่มักประสบความขาดแคลน โดยเฉพาะในพื้นที่ที่เรียกว่า "เขตแห้งแล้ง" ปัจจุบันนี้ การดำรงอยู่ของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีการขยายตัวและเติบโต ก็ยังขึ้นอยู่กับ การขุดตระพังและอ่างเก็บน้ำ (Tank) เพื่อเป็นแหล่งน้ำในการอุปโภคบริโภคแทบทุกหนแห่ง และอาจกล่าวได้ว่า อ่างเก็บน้ำก็เป็นองค์ประกอบหนึ่ง ในโครงสร้างทางกายภาพของชุมชนก็ว่าได้ "

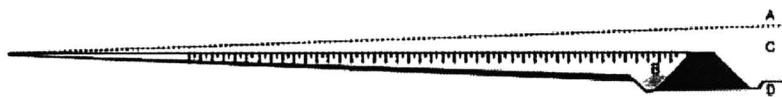
ผู้สนับสนุนว่าบารายได้ถูกใช้เป็นแหล่งน้ำเพื่อใช้รดน้ำเข้านา นอกจาก ธาตา สุทธิธรรม (2544) แล้ว ยังมี ภูมิจิต เรืองเดช (2548 ใน สโรชินี แก้วธานี 2551) ซึ่งระบุไว้ว่า ทำให้ชาวเขมร

"สามารถทำให้สระน้ำมีน้ำใช้สอยอยู่ได้ตลอดเวลา รวมทั้งมีทำนบขนาดใหญ่สำหรับกักเก็บน้ำได้อย่างมากบนพื้นที่บริเวณที่ต้องการใช้น้ำ ลักษณะเช่นนี้เขาเพียงแต่เปิดระบายน้ำจากลำคลองของลำคลองหลักเพื่อให้ไหลไปตามความต้องการ เพื่อนำไปใช้ในพื้นที่ทำนาทั้งหลายที่อยู่ข้างล่าง ลักษณะการดำเนินงานเช่นนี้ดูเหมือนเป็นเรื่องปกติของแต่ละคน ทำนบ บาราย ล้วนแต่เป็นดินที่ชุ่มน้ำที่เขาตม่น้ำมาจากข้างนอก ดังนั้นจึงทำให้น้ำซึมซับไปตามพื้นที่เหล่านั้นเรียบร้อยแล้ว แล้วน้ำก็ไหลกลับไปสู่ลำคลองโดยรอบที่อยู่ข้างนอก ซึ่งได้สร้างขึ้นมาตั้งแต่แรกโดยรอบพื้นที่ทำนบ อยู่ในบริเวณลำคลองโดยรอบข้างนอกนี้เอง ที่เราค้นพบโดยทั่วไปเกี่ยวกับน้ำลำคลองที่ทำหน้าที่แจกจ่ายน้ำรูปแบบทั้งหมดนี้สามารถจัดการได้เพียงประการเดียวเท่านั้น ตัวอย่าง ได้แก่ อยู่ในบารายขนาดใหญ่ทั้งสองข้างคือ ทางด้านทิศตะวันออกเฉียง และทิศตะวันตกของเมืองพระนคร ซึ่งพื้นที่ทำนบมีความอุดมสมบูรณ์ เพราะมีปุ๋ยธรรมชาติตกตะกอนเป็นจำนวนมากอยู่ตลอดเวลา อยู่บริเวณด้านข้างทั้งสองข้าง ส่วนในพื้นที่ทางทิศเหนือของบารายนั้น เราขอเพิ่มเติมว่า ลำคลองโดยรอบที่อยู่ข้างใน ตรงบริเวณที่ต้องการระบายน้ำออก อาจจะสามารถสะสมกักเก็บน้ำได้ ถึงแม้ว่าน้ำในสระนั้นจะมีระดับน้ำต่ำก็ตาม ซึ่งข้าพเจ้าไม่เห็นตัวอย่างที่ไหนที่มีลักษณะที่ดังกล่าวดังนี้และแสดงให้เห็นประสิทธิภาพที่ดีเยี่ยมอีกด้วย

เป็นความจริงทั้งหมดเหล่านี้ล้วนแต่มีขีดจำกัด เริ่มตั้งแต่อ่างเก็บน้ำไป น้ำไม่สามารถไหลออกไปที่ไหนได้ นอกจากไหลไปตามความลาดชันของพื้นดินที่เป็นที่ราบต่ำกว่าที่อื่น ๆ นั่นเอง หรืออย่างมากที่สุด คือ ตามแนวที่ห่างจากข้างล่างสุด 45 เท่านั้นก็นับว่ามีดีมากแล้ว พื้นที่ราบต่ำบริเวณเมืองพระนคร แทบจะทั้งหมดล้วนแต่มีลักษณะลาดชันอย่างต่ำที่สุดจากทางทิศเหนือเฉียงไปทางทิศตะวันออกเฉียงไปทางทิศใต้ ทิศเหล่านี้เองที่เป็นทิศของลำธารทั้งหลาย หลังจากไปข้ามผ่านการตั้งถิ่น

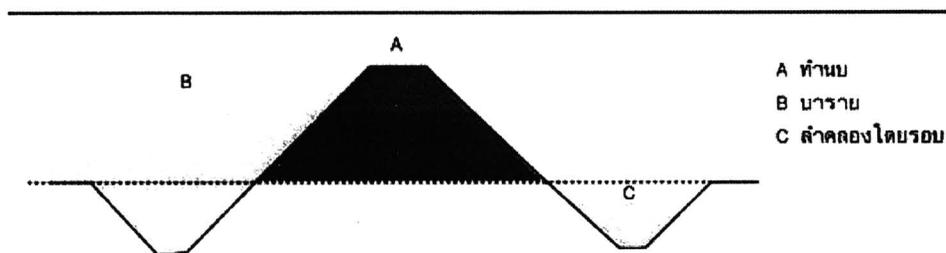
ฐานบนที่ราบสูงตามแนวเทือกเขาในที่สุดเขมรได้ใช้ประสบการณ์ที่มีความชำนาญอย่างเชี่ยวชาญในลักษณะเช่นนี้บารายของเขาได้สร้างขึ้นมาให้อยู่ระหว่างช่องว่างของลำธารทั้งหมดนั่นเองแล้วสร้างให้เชื่อมกันเป็นมุมประมาณ 30° ไปตามแนวของต้นน้ำลำธาร โดยให้มีรูปทรงเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า ให้ด้านความยาวหันไปทางทิศตะวันออก และทิศตะวันตก มีจุดสำคัญข้างบนสุดคือมุมทางด้านทิศใต้ และทิศเหนือ บารายนี้ได้รับน้ำที่ไหลเข้ามาเพื่อให้ปะทะทลายไหลลงสู่พื้นที่ข้างล่างสุดที่มุมทางด้านทิศใต้ และทิศตะวันตก"

สโรชินี แก้วธานี (2551) ยังได้สร้างแผนภูมิแสดงรูปตัดของบาราย ซึ่งแสดงทำนบกั้นน้ำ และระดับน้ำที่สามารถระบายให้ไหลผ่านลำคลองและหลักการทดน้ำเข้านาในสมัยเมืองพระนครในอารยธรรมเขมร ดังแสดงไว้ในภาพประกอบ

การระบายน้ำไหลผ่านลำคลองในพื้นที่ราบธรรมดากว้าง

- A ลักษณะตามแนวนอน
- B ลำคลองระบายน้ำ พื้นที่ราบต่ำสำหรับให้น้ำไหลลงไป
- C ระดับน้ำในบาราย
- D พื้นที่ราบต่ำ ระดับน้ำไหลตามธรรมชาติ

- A ทำนบ
- B บาราย
- C ลำคลองโดยรอบ

ภาพแสดง รูปตัดบาราย (ภาพบน) และหลักการทดน้ำเข้านา (ภาพล่าง)

(ที่มา: สโรชินี แก้วธานี, 2551)

การนำระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์มาใช้ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับอารยธรรมเขมร Welch (1989 ในสโรชินี แก้วธานี, 2551) ได้ศึกษาแบบแผนการแลกเปลี่ยนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น ในเขตอำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา จากการศึกษาจากภาพถ่ายทางอากาศ และหลักฐานทางโบราณคดีที่ขุดค้นได้ ในเขตอำเภอพิมาย ที่มีแม่น้ำมูลไหลผ่าน ตั้งอยู่ใกล้ศูนย์กลางของตะกอนที่ราบลุ่ม เป็นบริเวณที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าว ประมาณช่วง คริสตวรรษที่ 11-13 พิมายเป็นศูนย์กลางการค้า การบริหาร และศูนย์กลางศาสนาของเขมร ซึ่งผู้ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานกลุ่ม

แรกได้เข้ามาในช่วงก่อน 500 ปีก่อนคริสตกาล หรือบางทีอาจจะเก่าถึง 1,000 ปีก่อนคริสตกาล และในช่วงตอนปลายยุคก่อนคริสตกาล ประชากรได้เพิ่มจำนวนอย่างรวดเร็ว ซึ่งรวมถึงขนาดและจำนวนของหมู่บ้านที่เพิ่มขึ้นด้วย จุดเริ่มต้นของการเพิ่มขึ้นของประชากรนั้นน่าจะเริ่มในช่วง 600 ปีก่อนคริสตกาล ซึ่งเริ่มมีการใช้เหล็กและมีการภาชนะดินเผาแบบใหม่ที่เป็นลักษณะเฉพาะของพimaiเองเกิดขึ้น จนถึงช่วงเริ่มต้นเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 6 จากการศึกษาพบว่าแหล่งโบราณคดีในเขตอำเภอพimai ในช่วงปลายยุคก่อนคริสตกาล และช่วงยุคต้นคริสตกาล ได้มีการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างกัน และยังได้มีการติดต่อกับเขมร ซึ่งเป็นช่วงที่บริเวณอื่นๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีเครือข่ายการติดต่อระหว่างกัน

สวนสุรัตน์ เลิศล้ำ (2550) ได้ศึกษาเรื่อง "การค้นหานนพระเจ้าชัวยรมันที่ 7" โดยการใช้เทคโนโลยีด้านสีอะระยะไกลและสารสนเทศภูมิศาสตร์ ศึกษาโครงสร้างของถิ่นฐานโบราณในอารยธรรมขอมจากเมืองพระนครในประเทศกัมพูชาถึงบริเวณเมืองพimai ในเขตประเทศไทย การศึกษานี้ได้มีการนำข้อมูลที่เก่าที่สุดเท่าที่มีอยู่ มาประยุกต์ใช้กับข้อมูลและเทคโนโลยีที่ทันสมัยที่สุดในโลก ปัจจุบัน มีการนำข้อมูลจากจารึก (เช่น จารึกจากปราสาทพระขรรค์) แผนที่โบราณ ข้อมูลภาพถ่ายทางอากาศปี พ.ศ.2496 ข้อมูลภาพถ่ายดาวเทียม ข้อมูลจากเรดาร์ AIRSAR อุปกรณ์หาตำแหน่ง GPS และการสำรวจทางอากาศมาช่วยในการศึกษา จนสามารถวิเคราะห์หาแนวเส้นทางถนนได้บางส่วน

ในการบูรณาการข้อมูลด้านต่างๆ ที่เกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น ภายใต้ระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์มาประยุกต์ใช้ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ศึกษา สโรชินี แก้วธานี (2551) ได้ศึกษาเรื่องการใช้ระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์เพื่อบูรณาการภูมิปัญญาการจัดการน้ำในชุมชนสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในการศึกษาภูมิปัญญาได้ใช้วิธีแปลและตีความหมายจากแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศสีมาตราส่วน 1: 25,000 ด้วยตาเปล่า จากนั้นตรวจสอบความถูกต้องโดยการใช้เครื่อง GPS ในการสำรวจภาคสนามเพื่อระบุตำแหน่งของภูมิปัญญาเพื่อนำมาเปรียบเทียบกับข้อมูลที่ได้จากการแปลความหมายแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศทั้งนี้เพื่อความถูกต้อง โดยได้ทำการสำรวจทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง จากนั้นได้พัฒนาโปรแกรมประยุกต์ระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ภูมิปัญญาการจัดการน้ำในชุมชนสายอารยธรรมเขมรบริเวณเขาพนมรุ้งการจำแนกภูมิปัญญาการจัดการน้ำในชุมชนสายอารยธรรมเขมร การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้จำแนกภูมิปัญญาการจัดการน้ำในชุมชนสายอารยธรรมเขมรบริเวณเขาพนมรุ้ง โดยจำแนกลักษณะทางกายภาพของแหล่งน้ำซึ่งพบ 2 ลักษณะ ที่เด่นชัดคือแหล่งน้ำทางธรรมชาติและแหล่งน้ำที่มนุษย์สร้างขึ้นซึ่งเป็นการสร้างตามคติความเชื่อของคนในวัฒนธรรมเขมรซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดออกเป็น 3 ประเภทคือ

- 1) ภูมิปัญญาในการสร้างหรือทำนบ เพื่อเป็นพื้นที่รองรับและทดน้ำบริเวณเชิงเขา เป็นการจำแนกจากลักษณะทางกายภาพของแหล่งน้ำและความสัมพันธ์กับความต้องการใช้ประโยชน์ของ

ชุมชน โดยในการแปลตีความภาพถ่ายทางอากาศจำแนกตามลักษณะที่ปรากฏในภาพถ่ายทางอากาศ

2) ภูมิปัญญาในการสร้างระบบคลองส่งน้ำ เพื่อจ่ายและการกระจายน้ำ ตามรูปแบบของภูมิปัญญาในวัฒนธรรมเขมรนั้นเป็นคลองที่ขุดขึ้นเองโดยแรงงานมนุษย์ มีขนาดความกว้างไม่เกิน 1.2 เมตร และมีความลึกไม่เกิน 1 เมตร ขุดเป็นแนวยาวขนานกับแนวแปลงนา เพื่อระบายน้ำเข้าสู่ที่นา ซึ่งลักษณะที่ปรากฏในภาพถ่ายทางอากาศ จะสังเกตเห็นเป็นเส้นแนวคลอง หรือสังเกตได้จากจะเห็นแนวต้นไม้ซึ่งเกิดอยู่ริมคลองขนานไปกับแปลงนา ซึ่งบางเส้นไม่สามารถมองเห็นได้จากภาพถ่ายทางอากาศมาตราส่วน 1:25,000 แต่พบได้จากการสำรวจภาคสนาม

3) ภูมิปัญญาในการสร้างบาราย (สระน้ำชุมชน) และสระน้ำขนาดเล็ก จำแนกจากลักษณะทางกายภาพและวัตถุประสงค์ของการใช้ประโยชน์ ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดให้แหล่งน้ำรูปสี่เหลี่ยมทั้งหมดในพื้นที่ศึกษาเป็นภูมิปัญญาประเภทนี้ ถึงแม้ว่าส่วนใหญ่เป็นแหล่งน้ำที่สร้างขึ้นใหม่แต่เนื่องจากเป็นผลมาจากอิทธิพลของภูมิปัญญาเดิมในการสร้างสระน้ำตามวัฒนธรรมเขมร ผู้วิจัยจึงกำหนดให้เป็นภูมิปัญญาในการสร้างสระน้ำขนาดเล็ก

ในการวิจัยด้านการจัดการน้ำโดยชุมชนท้องถิ่น พรพิไล เลิศวิชาและอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (2545) ได้ศึกษาวิจัยพลวัตชุมชน 3 กลุ่มน้ำในประเทศไทยพบว่า ระบบการจัดการน้ำของรัฐ(ระบบชลประทาน) ได้ก่อปัญหาสำคัญ 3 ประการแก่ชาวบ้านคือ 1) รัฐใช้ระบบชลประทานระบบเดียวกันไม่ว่าที่ราบ ที่ราบหุบเขา หรือที่ราบที่อยู่ในรอยต่อกับทะเล ทั้งที่สภาพภูมิศาสตร์ทั้งหมดนี้ต้องการระบบการรองรับอย่างน้อยสามระบบที่แตกต่างกัน รัฐนำเอาองค์ความรู้แบบตะวันตกโดยขาดการศึกษาภูมิสถาปัตยกรรมและแผนที่ท้องถิ่นอย่างถ่องแท้ ในขณะที่ระบบวิศวกรรมพื้นบ้านมีความสามารถออกแบบกระจายและส่งน้ำ ควบคุมได้ถึงระดับแปลงนา ทำให้สามารถควบคุมผลผลิตต่อไร่ จากระบบเหมืองฝายที่เคยส่งน้ำเอาชนะความสูงต่ำของพื้นที่ ลดทอนศักยภาพ และพลังของชาวนาในการจัดการน้ำที่เคยสั่งสมมาในประวัติศาสตร์นับพันปีลงไป 2) ระบบชลประทานรัฐได้ทำให้พลังการผลิตของชาวนาตกต่ำลงอย่างรวดเร็วและต่อเนื่อง ไร่นาที่เคยทำการผลิตได้ 2 ครั้งต่อปีลดลงเหลือ 1 ครั้งต่อปี ผลผลิตต่อไร่ที่เคยสูงพอเลี้ยงตนเองกลับต่ำลงไป ความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศซึ่งมีน้ำเป็นสิ่งหล่อเลี้ยงกำลังสูญเสียมไป 3) ระบบชลประทานของรัฐได้ทำลายทรัพย์สินทางปัญญาของชุมชนหมู่บ้าน ทำให้ระบบวิศวกรรมชลประทานอันสลับซับซ้อนถูกทำลายลง และความสัมพันธ์ของชาวไร่ชาวนาเหนือระบบดังกล่าวก็เบาลง

นอกจากนี้ยังมี สมใจ ศรีหาล้า และวิไลวัจน์ กฤษณะภุมิตี (2547) ที่ทำการศึกษภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำ ในจังหวัดขอนแก่น ภายใต้ความเชื่อเชิงวัฒนธรรมที่เป็นกลไกสำคัญคือ ความเชื่อเรื่องผีต่างๆ ซึ่งมีผีปู่ตามีอำนาจสูงสุด ซึ่งในโลกทัศน์ชาวบ้านมีการจำแนกผีต่างๆที่อยู่รอบตัว ซึ่งสะท้อนให้เห็นโครงสร้างอำนาจผี ซึ่งอำนาจที่แตกต่างกันของผีชนิดต่างๆสะท้อนให้เห็นได้

จากการประกอบพิธีกรรมและความเชื่อ นอกจากนี้ยังพบว่าความเชื่อเรื่องผีปู่ตาไม่ได้มีเฉพาะใน โครงสร้างผีของชุมชนเท่านั้น แต่ยังมีอำนาจในเชิงเครือข่ายในหลายๆชุมชนรอบแก่งน้ำต้อน ทำให้ผีปู่ ตามีนัยยะและสัญลักษณ์ของผีประจำแก่งน้ำต้อนอย่างชัดเจน ซึ่งสะท้อนผ่านการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ และยังใช้ความเชื่อดังกล่าวเป็นกลไกในการรักษาทั้งคน และทรัพยากรในชุมชนที่ครอบคลุมถึงป่าและ น้ำด้วย

4. แนวคิดการสร้างชุมชนน่าอยู่อย่างยั่งยืนและพึ่งตนเอง (เศรษฐกิจพอเพียง)

ธาดา สุทธิธรรม (2550) ได้นำเสนอ “แนวคิดการสร้างชุมชนเมืองน่าอยู่อย่างยั่งยืนและ พึ่งตนเอง (เศรษฐกิจพอเพียง)” ในการประชุม เรื่อง “สวัสดิการสังคมสำหรับผู้ด้อยโอกาสเพื่อสังคมอยู่ ดีมีสุข” ไว้ดังนี้

4.1 แนวคิดการสร้างชุมชนน่าอยู่อย่างยั่งยืน

การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นแนวคิดในการพัฒนาเพื่อแสวงหาสมดุลระหว่างการพัฒนาทาง เศรษฐกิจ กับการพัฒนาทางสังคมและสิ่งแวดล้อม ซึ่งทางองค์การสหประชาชาติประกาศให้เป็นแนว ททางการพัฒนาโลกในปัจจุบันและอนาคต ตั้งแต่ พ.ศ. 2530 โดยแนวคิดการพัฒนายั่งยืนหมายถึง การพัฒนาบนวิถีทางใหม่ โดยมีวิธีการและการหาทางใช้ทรัพยากรอย่างรู้คุณค่า โดยไม่ส่งผลเบียดบัง ทรัพยากรที่ควรดำรงไว้ให้แก่อนุชนรุ่นหลัง รวมทั้งเป็นการพัฒนาที่ไม่สร้างปัญหาแก่คนรุ่นต่อไปด้วย เจคอบและมอนโร (1987) ได้ระบุไว้ว่า การพัฒนายั่งยืนประกอบด้วย 5 องค์ประกอบสำคัญคือ

- 1) การประสานกันระหว่างการอนุรักษ์และการพัฒนา
- 2) ความสามารถในการตอบสนองความต้องการพื้นฐานของมนุษย์
- 3) การนำมาซึ่งความเสมอภาคและยุติธรรมในสังคม
- 4) การให้ความสำคัญต่อความหลากหลายทางวัฒนธรรมและสังคม
- 5) การบำรุงรักษาความสมบูรณ์ของระบบนิเวศ

ในการนำแนวคิดของการพัฒนายั่งยืนไปสู่การปฏิบัติ โรท (1989) ได้เสนอแนะว่า วิสัยทัศน์ ใหม่เป็นสิ่งจำเป็น โดยต้องได้รับความสนับสนุนทางการเมืองและองค์กรต่างๆ สำหรับสนับสนุนการ ค้นคว้าวิจัยในทุกสาขาวิชาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน และให้มีการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในทุกระดับของ ประชาชน โดยเฉพาะในทางเศรษฐศาสตร์ ต้องให้เข้าใจถึงการลงทุนเพื่อสิ่งแวดล้อมเป็นแนว เศรษฐศาสตร์แบบใหม่

4.2 ลักษณะเมืองหรือชุมชนน่าอยู่

เมื่อนำแนวคิดในการพัฒนายั่งยืนมาสู่การวางแผนพัฒนาเมืองและชุมชน จึงได้เกิดแนวคิดใน การพัฒนาเมืองน่าอยู่เกิดขึ้น ซึ่งเมืองน่าอยู่นั้น ควรมีองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ คือ

- 1) ความน่าอยู่ (Livability) หมายถึง ทำให้เมืองน่าอยู่ ทั้งในด้านสภาพแวดล้อมและกายภาพ

ประชาชนมีคุณภาพชีวิตที่ดี สังคมที่เอื้ออาทร ชุมชนที่เข้มแข็งประชาชนอยู่อย่างสงบสุข

2) ความเป็นประชารัฐ (Good Governance) เน้นระบบการบริหารจัดการที่มีประสิทธิภาพ และโปร่งใส ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาทุกขั้นตอน

3) ความสามารถในการแข่งขัน (Competition & Productive) ประชาชนมีความพร้อมในการปรับตัวทางเศรษฐกิจ และสังคม เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงของโลกซึ่งลักษณะของเมืองน่าอยู่ตามองค์การอนามัยโลก (World Health Organization) ได้รวบรวมไว้มี ดังนี้

(1) มีการรักษาความสะอาดในด้านกายภาพ สิ่งแวดล้อม และที่อยู่อาศัยอย่างมีคุณภาพ

(2) มีระบบนิเวศที่คงอยู่อย่างสมดุลและยั่งยืนนาน

(3) ชุมชนมีความเกื้อกูลและไม่เอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน

(4) ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง ในการกำหนด ควบคุม และตัดสินใจเกี่ยวกับเรื่องที่มีผลกระทบต่อคุณภาพชีวิต สุขภาพอนามัยและความกินดี อยู่ดี

(5) สามารถตอบสนองของความจำเป็นพื้นฐาน ได้แก่ อาคาร น้ำ ที่พักอาศัย รายได้ ความปลอดภัย และการมีงานทำ แก่ประชาชนในชุมชนเมืองทุกคน มีกลไกการระดมความคิด ประสพการณ์ และทรัพยากรอันหลากหลาย จากการประสานงานการติดต่อ และการทำงานร่วมกับชุมชนเป็นเมืองที่มีระบบเศรษฐกิจที่หลากหลาย และมีนวัตกรรมอยู่เสมอ

(6) มีกลไกการระดมความคิด ประสพการณ์ และทรัพยากรอันหลากหลาย จากการประสานงานการติดต่อ และการทำงานร่วมกับชุมชน

(7) เป็นเมืองที่มีระบบเศรษฐกิจที่หลากหลาย และมีนวัตกรรมอยู่เสมอ

(8) เสริมสร้างการเชื่อมโยงมรดกทางวัฒนธรรม สภาพทาวชีวิตอันดีงาม รวมทั้งเอกลักษณ์ของกลุ่มชนในชุมชนแต่ละชุมชน

(9) มีรูปแบบการดำเนินงานที่สามารถขับเคลื่อนโครงการให้บรรลุเป้าหมายโดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

(10) มีระบบการให้บริการ ดูแลสุขภาพ และความเจ็บป่วยที่เหมาะสมสำหรับประชาชนทุกคน

(11) มีสภาวะสุขภาพของประชาชนในระดับดีมาก คือ มีสุขภาพอนามัยในระดับสูง และมีความเจ็บป่วยในระดับต่ำ

4.3 กลยุทธ์ในการพัฒนาเมืองและชุมชนน่าอยู่

กลยุทธ์ในการพัฒนาเมืองและชุมชนน่าอยู่ได้รับการระบุไว้ 5 ประการ คือ

1) การเสริมสร้างสังคมให้เข้มแข็ง ได้แก่ การพัฒนาสมาชิกของชุมชนให้คุณภาพ ทั้งกายและใจ มีระเบียบวินัย มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน สามารถดำรงไว้ซึ่งเอกลักษณ์และวัฒนธรรมของชุมชนอันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของสมาชิกชุมชน ทำให้เกิดความภาคภูมิใจและแรงจูงใจในการพัฒนาท้องถิ่น ตลอดจนการสร้างประชาคม และเครือข่ายการพัฒนาของชุมชนและสังคม

2) การพัฒนาเศรษฐกิจตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง กล่าวคือ แนวทางพัฒนาทางสายกลาง มีความสมดุล มีระบบภูมิคุ้มกัน ซึ่งประกอบด้วยคุณธรรม ความรอบรู้ สติปัญญา และ

ความรอบคอบ พร้อมรองรับกระแสการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในโลกยุคโลกาภิวัตน์

3) การพัฒนากายภาพและสภาพแวดล้อม ได้แก่ การดำเนินการด้านผังเมืองอย่างมีประสิทธิภาพ การจัดบริการโครงสร้างพื้นฐานได้อย่างพอเพียงกับความต้องการของชุมชน และสอดคล้องสัมพันธ์กับการอนุรักษ์ และฟื้นฟูสภาพแวดล้อมของเมืองและชุมชน เพื่อให้เกิดความน่าอยู่และยั่งยืนสืบไป

4) ระบบการบริหารที่มีประสิทธิภาพและโปร่งใส ได้แก่ การเสริมสร้างขีดความสามารถขององค์กรปกครองท้องถิ่น โดยการสนับสนุนเร่งรัดการกระจายอำนาจไปสู่ท้องถิ่น อย่างต่อเนื่องเป็นขั้นตอน ตลอดจนสนับสนุนให้ประชาคมท้องถิ่น ส่วนร่วมในกระบวนการบริหารซึ่งจะช่วยเสริมสร้างประสิทธิภาพ และความโปร่งใสในการพัฒนาเมืองน่าอยู่และชุมชนน่าอยู่

5) การติดตามประเมินผล โดยทั้งหน่วยงานที่รับผิดชอบและประชาคมท้องถิ่นทั้งนี้ การจัดทำดัชนีวัดความเป็นเมืองน่าอยู่ที่มีมาตรฐาน เป็นที่ยอมรับร่วมกัน จะช่วยให้การติดตามประเมินผลเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ

4.4 กระบวนการพัฒนาเมืองและชุมชนน่าอยู่อย่างยั่งยืน

กระบวนการแปลงนโยบายการพัฒนาเมืองและชุมชนน่าอยู่อย่างยั่งยืน ไปสู่การปฏิบัติ เพื่อให้กลยุทธ์การพัฒนาข้างต้นบรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้ การขับเคลื่อนกระบวนการพัฒนาเมืองน่าอยู่และชุมชนน่าอยู่ ควรมีการกำหนดเป็นขั้นตอนไว้ดังนี้

1) การจัดเตรียมความพร้อมของคนและชุมชน โดยการประชาสัมพันธ์สร้างความเข้าใจ และแรงสนับสนุน การพัฒนาเมืองน่าอยู่ ในหมู่ประชาชนและระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

2) การสร้างเครือข่ายให้เกิดฉันทานุมติในการพัฒนา โดยการสร้างแนวร่วมเพื่อผลักดัน กระบวนการพัฒนาแบบพหุภาคี สร้างเครือข่ายระหว่างชุมชนประชาคม และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

3) จัดทำแผนปฏิบัติการร่วมกัน โดยสนับสนุนให้เมืองจัดทำแผนปฏิบัติการของตนเอง ส่วนกลางให้คำปรึกษา แนะนำ และจัดทำคู่มือการจัดทำแผนให้การสนับสนุนงบประมาณกรณีท้องถิ่นขอความช่วยเหลือ และให้ท้องถิ่นกับหน่วยปฏิบัติปรับแผนให้สอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาเมืองน่าอยู่

4) การดำเนินการตามแผนปฏิบัติการ โดยการดำเนินโครงการแบบองค์รวมเร่งรัดติดตาม แผนงานพัฒนาในภูมิภาค ที่คณะรัฐมนตรีได้ให้ความเห็นชอบแล้ว และให้เงินอุดหนุนเป็นสิ่งจูงใจให้ท้องถิ่นปฏิบัติตามแผนงานเมืองน่าอยู่

5) การติดตามและประเมินผล ชุมชนและประชาชนท้องถิ่นมีบทบาทสำคัญในการเร่งรัดติดตามและประเมินผล โดยกำหนดดัชนีชี้วัดที่เหมาะสมตามคุณลักษณะของแต่ละเมืองและชุมชน

4.5 การสร้างสังคมและชุมชนพึ่งตนเอง (เศรษฐกิจพอเพียง)

นับจากวันที่ 19 กรกฎาคม 2517 ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรม

ราชโอรสในพิธีพระราชทานปริญญาบัตร ของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เกี่ยวกับหลักเศรษฐกิจพอเพียง สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) จึงได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิจากสาขาต่าง ๆ มาร่วมกันกลั่นกรองพระราชดำรัสฯ สรุปลงเป็นนิยาม ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และได้เชิญเชิญมาเป็นปรัชญานำทางในการจัดทำ แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 9 และฉบับที่ 10 เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนทุกระดับมีความเข้าใจและนำไปประกอบการดำเนินชีวิต ทั้งสามารถให้สังคมอยู่รอด ฝ่าฟันให้ผ่านพ้นความยึดเหนี่ยวต่อระบบเศรษฐกิจที่มีความผันผวน โดยเฉพาะในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำที่ผ่านมา การขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียง มีเป้าหมายหลักเพื่อสร้างเครือข่ายเรียนรู้ ให้มีการนำหลักเศรษฐกิจพอเพียงไปใช้เป็นกรอบความคิด เป็นแนวทางในการปฏิบัติ ตลอดจนเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนไทยในทุกภาคส่วน ในที่นี้จึงจะได้กล่าวถึงประเด็นสำคัญในหลักเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งจะเป็นเครื่องนำทางในการพัฒนาสังคมและการพัฒนาต่างๆ ในประเทศไทย

1) หลักแนวคิดของเศรษฐกิจพอเพียง การพัฒนาตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง คือ การพัฒนาที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของทางสายกลางและความไม่ประมาท โดยคำนึงถึง ความพอประมาณ ความมีเหตุผล การสร้างภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว ตลอดจนใช้ความรู้ความรอบคอบ และคุณธรรม ประกอบการวางแผน การตัดสินใจและการกระทำ

2) ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง มีหลักพิจารณาอยู่ 5 ส่วน ดังนี้

2.1) กรอบแนวคิด เป็นปรัชญาที่ชี้แนะแนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตนในทางที่ควรจะเป็น โดยมีพื้นฐานมาจากวิถีชีวิตดั้งเดิมของสังคมไทย สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ตลอดเวลา และเป็น การมองโลกเชิงระบบที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มุ่งเน้นการรอดพ้นจากภัย และวิกฤต เพื่อความมั่นคง และ ความยั่งยืนของการพัฒนา

2.2) คุณลักษณะ เศรษฐกิจพอเพียงสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการปฏิบัติตนได้ในทุกระดับ โดยเน้นการปฏิบัติบนทางสายกลาง และการพัฒนาอย่างเป็นขั้นตอน

2.3) คำนิยาม ความพอเพียงจะต้องประกอบด้วย 3 คุณลักษณะ พร้อมๆ กัน ดังนี้

2.3.1) คุณลักษณะ เศรษฐกิจพอเพียงสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการปฏิบัติตนได้ในทุกระดับ โดยเน้นการปฏิบัติบนทางสายกลาง และการพัฒนาอย่างเป็นขั้นตอน

2.3.2) ความมีเหตุผล หมายถึง การตัดสินใจเกี่ยวกับระดับของความพอเพียงนั้น จะต้องเป็นไปอย่างมีเหตุผลโดยพิจารณาจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องตลอดจนคำนึงถึงผลที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการกระทำนั้น ๆ อย่างรอบคอบ

2.3.3) การมีภูมิคุ้มกันที่ดีในตัว หมายถึง การเตรียมตัวให้พร้อมรับผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นโดยคำนึงถึงความเป็นไปได้ของสถานการณ์ต่าง ๆ ที่คาดว่าจะเกิดขึ้นในอนาคตทั้งใกล้และไกล

2.4) เจื่อนไซ การตัดสินใจและการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ให้อยู่ในระดับพอเพียงนั้น ต้องอาศัยทั้งความรู้ และคุณธรรมเป็นพื้นฐาน กล่าวคือ

2.4.1) เจื่อนไซความรู้ ประกอบด้วย ความรอบรู้เกี่ยวกับวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างรอบด้าน ความรอบคอบที่จะนำความรู้เหล่านั้นมาพิจารณาให้เชื่อมโยงกัน เพื่อประกอบการวางแผน และความระมัดระวังในขั้นปฏิบัติ

2.4.2) เจื่อนไซคุณธรรม ที่จะต้องเสริมสร้างประกอบด้วย มีความตระหนักในคุณธรรม มีความซื่อสัตย์สุจริตและมีความอดทน มีความเพียร ใช้สติปัญญาในการดำเนินชีวิต

2.5) แนวทางปฏิบัติ/ผลที่คาดว่าจะได้รับ จากการนำปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้ คือ การพัฒนาที่สมดุลและยั่งยืน พร้อมรับต่อการเปลี่ยนแปลงในทุกด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ความรู้และเทคโนโลยี

เศรษฐกิจพอเพียงและแนวทางปฏิบัติของ “ทฤษฎีใหม่” แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นแนวทางในการพัฒนาที่นำไปสู่ความสามารถในการพึ่งตนเอง ในระดับต่าง ๆ อย่างเป็นขั้นต่อน โดยลดความเสี่ยงเกี่ยวกับความผันแปรของธรรมชาติ หรือการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยต่าง ๆ โดยอาศัยความพอประมาณและความมีเหตุผล การสร้างภูมิคุ้มกันที่ดี มีความรู้ ความเพียรและความอดทน สติและปัญญา การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และความสามัคคี

อนึ่ง หลักเศรษฐกิจพอเพียงนี้ เป็นแนวทางกับแนวทางพัฒนาประเทศที่ยึดหลักความสุขมวลรวมของประชาชน (GNH-Gross National Happiness) กษัตริย์จิกมี วังชุกแห่งประเทศภูฐานเคยประกาศไว้ใน พ.ศ. 2515 แทนการพัฒนาที่เน้นรายได้มวลรวมของประเทศ (GNP-Gross National Profit) ที่ระดับการพัฒนาจากรายได้ที่คิดเป็นเงินต่อหัวประชากร

ดังนั้น ด้วยหลักเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งจะเป็นเครื่องนำทางการพัฒนาของประเทศไทย ย่อมเป็นฐานความคิดในการวางแผนพัฒนา ซึ่งจะไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนของประเทศต่อไป

